

О. І. Вовк

ДУХОВНО-РЕЛІГІЙНІ
ПОШУКИ І. Ю. РЄПІНА
У ДЗЕРКАЛІ СУЧАСНОЇ
БІОГРАФІСТИКИ

Харків
2012

УДК 930.2:159.9.07]:929:75.071.1 Репін
ББК 63.2
В61

Рецензент:

д-р іст. наук, проф., заслужений працівник освіти України, завідувач
кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського
національного університету імені В.Н. Каразіна *С.І. Посохов*

Видання здійснене за підтримки громадської організації
«Православні лікарі Слобожанщини»

Вовк О. І.

В61 Духовно-релігійні пошуки І. Ю. Репіна у дзеркалі сучасної
біографістики — Ред. С.М. Куделко. — Х.: «Видавництво САГА»,
2012. — 144 с.
ISBN 978-617-575-060-5 .

Пропоноване дослідження присвячене проблемі вивчення художньої
спадщини І. Ю. Репіна крізь призму духовно-релігійної складової його
життя із застосуванням психобіографічного підходу. З'ясовано провідні
тенденції, що визначають розвиток сучасної української біографістики.
Проаналізовано особливості висвітлення біографії І. Ю. Репіна у
вітчизняній історіографії з другої половини XIX до початку XXI століття.
Досліджено ставлення живописця до Православної релігії та сакрального
мистецтва впродовж усього життя. Проведено аналіз масивів епістолярної
та живописної спадщини художника із застосуванням психологічного
інструментарію.

Для широкого кола читачів.

ББК 63.2

© Вовк О. І., 2012
© «Видавництво САГА»,
підготовка, оформлення, 2012

Вступ

Тенденції розвитку світової гуманітарної науки в цілому та історичної науки зокрема диктують поступовий відхід від дослідження виключно глобальних структур, детермінуючих розвиток людського суспільства як на регіональному, так і на планетарному рівнях. Увага науковців почала звертатися і на проблеми мікрорівня, серед яких — вивчення в історичній перспективі неповторної людської особистості у всій повноті її фізичних, психічних та духовних способів існування. Все частіше артикулюється думка про те, що людина в історії не є безмовним гвинтиком грандіозного механізму; навпаки, вона виступає носієм творчого, начала, що вибудовує історичну ситуацію. Тому для адекватного розуміння цього процесу необхідно звертати увагу не тільки на екзогенні чинники — політичні, економічні, соціальні, культурні — що впливають на процес формування людської індивідуальності, але й на ендогенні, обумовлені зокрема особливостями психології кожної окремої людини.

Ідея вивчення психологічної сфери видатних представників минулих епох не є новою у світовій науці. На початку XX століття виникла психобіографістика, яка до наших днів легітимізувалася в якості самостійного та повноцінного наукового напрямку у Західній Європі та особливо у США.

На пострадянському просторі психобіографічні дослідження лише починають торувати собі шлях. Синтетичні роботи, котрі поєднують у своїй структурі психологічне та біографічне начала, не є типовим та звичним явищем у вітчизняній історіографії.

ISBN 978-617-575-060-5

В українській науці на сьогоднішній день залишаються слабо розробленими питання як теоретико-методологічного обґрунтування психобіографічного підходу до вивчення життєвого шляху та результатів діяльності окремих представників минулого, так і його прикладного втілення у конкретних дослідницьких практиках.

Наявність загрозливих кризових проявів у житті сучасного українського суспільства обумовлює ще один важливий аспект, піднятий у даному дослідженні. З одного боку, криза духовності — явище планетарного масштабу, пов'язане з особливостями розвитку людства на нинішньому етапі. З іншого боку, виникнення цього явища в Україні є наслідком несприятливих соціально-економічних реалій життя, втрати колишніх аксіологічних основ виховання молодшої генерації, ідеологічної невизначеності. Тому в сучасних умовах постійних трансформацій людина як ніколи потребує джерела духовних сил, внутрішньої опори.

Нині, коли все частіше на порядку денному постає завдання духовного відродження соціуму, особлива увага має приділятися поверненню традиційних для нашого суспільства канонів етики, які справдана ґрунтувалися на засадах релігійної моралі. Один із найбільш ефективних шляхів досягнення цієї мети — долучення людей до знайомства з витворами мистецтва, що нерозривно пов'язано із вивченням особистостей їх творців.

Особливе місце у цій системі займає художня спадщина одного з найбільш відомих та шанованих у світі митців¹, уродженця Слобожанської землі І. Ю. Рєпіна. Хоча його творчість протягом довгих років асоціювалася виключно із реалізмом, але у художньому арсеналі художника був присутній і значний пласт сюжетів на духовно-релігійну тематику, що стали безпосереднім відображенням його власних пошуків.

Специфіка ідеологічного клімату радянської науки, підхід до вивчення мистецтва з позицій наукового атеїзму та схильність до схематизації біографій творців обумовили той факт, що дослідження вказаного аспекту рєпінської творчості у психологічному дискурсі до останніх років не проводилося. Наявні лише кілька сучасних розвідок, у яких

¹ Див. наприклад: Encyclopedia Britannica Online. Ilya Yefimovich Repin [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/498358/Ilya-Yefimovich-Repin>. — Доступ — 27. 02. 2012 р. та ін.

до вивчення окремих світських картин І. Ю. Рєпіна залучалися елементи психологічного інструментарію.

Таким чином, *актуальність* даного монографічного дослідження обумовлена необхідністю заповнити існуючі пробіли у розумінні художньої спадщини І. Ю. Рєпіна, що буде сприяти інтеграції спостережень та висновків останніх років до єдиної картини. Для цього вважається доцільним вивчення духовно-релігійного спрямування творчості І. Ю. Рєпіна на основі методів і прийомів психобіографічного аналізу.

Хронологічні рамки визначені двома рівнями: перший зумовлений роками життя І. Ю. Рєпіна (1844–1930), а другий пов'язаний із хронологічними рамками формування історіографічної бази дослідження (друга половина XIX — початок XXI ст.).

Мета дослідження полягає у переосмисленні художньої спадщини І. Ю. Рєпіна крізь призму духовно-релігійної складової його життя із застосуванням психобіографічного підходу.

Для реалізації поставленої мети були визначені наступні дослідницькі завдання:

1. з'ясувати провідні риси, які визначають розвиток сучасної української біографістики;
2. дослідити особливості висвітлення біографії І. Ю. Рєпіна у вітчизняній історіографії з другої половини XIX до початку XXI століття;
3. дати загальну характеристику масиву джерел, що відображають духовно-релігійну складову життя та творчості митця;
4. співвіднести основні віхи особистої та творчої біографії І. Ю. Рєпіна із його релігійно-духовними пошуками;
5. проаналізувати тенденції розвитку критичної думки по відношенню до окремих творів І. Ю. Рєпіна на релігійну тематику у другій половині XIX — на початку XXI ст.;
6. провести аналіз масивів епістолярної та живописної спадщини митця із застосуванням психологічного інструментарію.

Об'єктом дослідження стала живописна спадщина І. Ю. Рєпіна, а особливо ті твори художника, котрі торкаються релігійних тем і мотивів та відображають самотутнє ставлення митця до даної проблематики.

Предметом дослідження виступило психобіографічне вивчення одного із значущих сегментів художнього доробку І. Ю. Рєпіна,

сформованого у безпосередньому зв'язку із духовно-релігійними пошуками живописця.

Методологічною базою дослідження виступили принципи науковості, історизму й об'єктивності. У ході виконання роботи було застосовано загальнонаукові (аналіз, синтез, дедукція, індукція, метод наукового узагальнення, метод аналогії), власне історичні (історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-системний) та джерелознавчі методи (наукової евристики, класифікації та критики джерел). Окрім того, виходячи зі специфіки дослідження, було застосовано психологічні (метод кольорових переваг, метод вільного малюнку) та статистичні методи (табличний, графічний, метод статистичних коефіцієнтів). Поєднання вищеперерахованих методів дозволило найповніше розкрити поставлені мету і завдання.

Наукова новизна. На сьогоднішній день у вітчизняній історіографії накопичено величезний масив досліджень, покликаних розкрити різноманітні аспекти життєвого та творчого шляху багатьох знамих художників, у т.ч. І.Ю. Репіна. Разом із тим, ефемерна царина психології представників образотворчого мистецтва, котра відбилася у створених ними картинах, зазвичай не потрапляла у фокус дослідницького об'єктиву. В українській історіографії практично відсутні розвідки, котрі би підходили до інтерпретації створених живописцями невербальних художніх образів із застосуванням спеціалізованого психологічного інструментарію. У пропонованій монографії ми спробували вирішити дане питання і тим самим наблизитися до заповнення виявленої лакуни.

Практичне значення. Незважаючи на удавану абсолютну вивченість та навіть хрестоматійність усього творчого надбання І.Ю. Репіна, воно і до сьогоднішнього дня продовжує збуджувати помисли багатьох фахівців — істориків, культурологів, мистецтвознавців — адже чаїть у собі багато загадок, котрі ще потребують своєї розв'язки (наприклад, питання репінського доробку в царині сакрального мистецтва). До того ж вивчення й інтерпретація живописних полотен неможливе без осягнення постаті того, хто їх написав. Тому дослідження внутрішнього світу митця, проникнення до психологічного виміру його індивідуальності закладає основу до можливості роздивитися геніальні картини під іншим ракурсом, розкрити нові грані їх творця, що може стати

у нагоді при проведенні подальших репінознавчих студій. Зібраний та інтерпретований у ході дослідження матеріал і запропонована модель для вивчення живописної спадщини можуть бути застосовані у наступних наукових розвідках аналогічного спрямування.

Структура монографічного дослідження зумовлена характером проблеми, що вивчається, поставленою метою і завданнями. Розвідка складається зі вступу, трьох розділів, висновків, додатків. У першому розділі аналізується стан розвитку сучасної вітчизняної біографістики та досліджується проблема висвітлення біографії І.Ю. Репіна у вітчизняній історіографії з другої половини ХІХ до початку ХХІ століття. Другий розділ включає хронологічне викладення основних подій особистої, громадської та творчої біографії І.Ю. Репіна; особливу увагу приділено трактовкам духовно-релігійної складової його творчості у вітчизняній історіографії. У третьому розділі проаналізовано живописну спадщину художника із застосуванням методів психологічної науки.

Огляд джерел. У ході дослідження було оброблено джерела кількох типів. Переважна їх більшість за способом кодування та відтворення інформації належить до словесного писемного типу.¹ Відповідно до установлені класифікаційної схеми, побудованої за родово-видовим принципом, використані нами писемні джерела можемо віднести до джерел особового походження.² Це означає, що кожне із них було створене окремою особою з приватних міркувань чи у зв'язку зі службовими потребами.³ У дослідженні було застосовано такі види джерел особового походження: спогади (мемуари), щоденники, листи. Зупинимося більш докладно на кожному із указаних видів.

Спогади, що вивчалися нами, належали перу як самого І.Ю. Репіна, так і людей, котрі знали художника особисто. Необхідність їхнього застосування обумовлена тим, що для мемуарів, як і інших видів джерел особового походження, характерною є наявність унікальної фактичної

¹ Історичне джерелознавство [Текст]/Калакура Я.С., Войцехівська І.Н., Павленко С.Ф. та ін. — К., 2003. — С. 96.

² Там само. — С. 117.

³ Дмитрієнко М.Ф. Джерела історичні [Текст]/М.Ф. Дмитрієнко// Енциклопедія історії України: в 5 т./редкол.: В.А. Смолій [та ін.]. — К., 2004. — Т. 2. — С. 374.

інформації, котру не можна почерпнути деінде. Разом із тим цінність мемуарів є неоднозначною та залежить від багатьох факторів: ролі автора в описуваних ним подіях, гостроти сприйняття дійсності, здатності запам'ятати хід подій, часу написання спогадів, тощо. Наприклад, чим більший проміжок часу віддаляє мемуариста від подій, про які він прагне повідати, тим більшою є вірогідність появи помилок пам'яті, та, як наслідок, неточностей у змісті. Окрім того, на зміст спогадів можуть вплинути як зовнішні суспільно-політичні обставини, так і зміни, що відбулися за минулий час у поглядах самого автора.¹ Тому під час роботи із даним видом джерел ми намагалися критично підійти до їх змістовної складової, зокрема, по можливості, порівнювали у мемуарах дані з інформацією з інших джерел.

3-поміж усіх використаних нами спогадів найбільш цінними, певне, є записи самого І. Ю. Репіна. Ілля Юхимович окрім того, що був геніальним живописцем, не менш майстерно володів і словом, та з 1888 р. був членом Російського літературного товариства. Серед російських художників такої честі були удостоєні лише двоє: сам І. Ю. Репін та М. М. Каразін, онук засновника Харківського університету В. Н. Каразіна.²

Ми точно не знаємо, коли саме Ілля Юхимович вперше узявся за перо, прагнучи відтворити на папері яскраві моменти зі свого життя. В будь-якому разі, до нас ці записи не дійшли. Митець власноруч їх знищив, про що свідчить його лист до Є. М. Званцевої, датований 8 листопада 1891 року: «Скільки я спалив нещодавно своїх спогадів! Радий, що згубив. До чого розводити увесь цей мотлох».³ Однак із часом художник знову повернувся до ідеї написання мемуарів, тим більше що велика кількість його спогадів уже достатньо довгий час існувала у формі цілком завершених усних оповідань.⁴ Живописець охоче переповідав різноманітні історії з власного життя численним гостям, майстерно відтворюючи при цьому голос, жести, вираз обличчя

¹ Історичне джерелознавство. — С. 414.

² Прибульская Г. И. Репин в Петербурге [Текст]/Г. Прибульская. — Л., 1970. — С. 55.

³ Цит. за: Чуковский К. И. Репин как писатель [Текст]/К. Чуковский//Репин И. Е. Далекое близкое [Текст]/И. Е. Репин. — Л., 1986. — С. 3.

⁴ Цит. за: Чуковский К. И. Репин как писатель [Текст]/К. Чуковский//Репин И. Е. Далекое близкое [Текст]/И. Е. Репин. — Л., 1986. — С. 3–4.

людей, про яких згадував.¹ Такий емоційний підхід до минущини зберігся у Репіна й після переведення спогадів із усної до писемної форми, про що свідчать виділені К. І. Чуковським особливі риси, притаманні репінським мемуарним нотаткам. По-перше, це белетристичність, бо біографії головних героїв представлені у динаміці розвитку, визрівання та зростання; по-друге, це драматизація подій, адже кожному епізодові, навіть найменшому та малозначущому, автор надає гарячої емоційності та навіть сценічності.²

Захоплений ідеєю написання мемуарів, Ілля Юхимович на початку ХХ ст. ставив перед собою до деякої міри грандіозні задачі — він планував створити серію нарисів, у яких мав відобразити історію появи найбільш відомих своїх полотен, як-то «Бурлаки на Волзі», «Хресний хід у Курській губернії», «Арешт пропагандиста», «Не чекали», «Запорожці пишуть листа турецькому султанові» тощо. Окрім цього, живописець мав на меті створити низку статей про видатних російських живописців — своїх сучасників: В. В. Верещагіна, В. І. Сурикова, В. М. Васнецова, І. К. Айвазовського, В. Д. Поленова, І. І. Шишкіна та інших. Однак, нажаль, більша частина статей так і залишилася у вигляді задумів: смерть другої дружини Н. Б. Нордман та Перша світова війна порушили письменницькі устремління І. Ю. Репіна.³

Та, навіть будучи незавершеним з точки зору первісного авторського замислу твором, «Далеке близьке» є надзвичайно цінним джерелом біографічних даних про І. Ю. Репіна. Фактично, лише звідси ми можемо почерпнути відомості про дитячі та юнацькі роки митця: особливості родинного виховання, перші художні спроби, поступове професійне навчання у місцевих іконописців, рішення їхати на навчання до Петербурга, перші роки життя у російській столиці. Неабиякий інтерес становлять і спогади автора про написання ним таких полотен, як «Бурлаки на Волзі» та «Слов'янські композитори». Репінські мемуари, присвячені відомим творчим особистостям, із котрими Ілля Юхимович був безпосередньо знайомий — художникам М. М. Ге, І. М. Крамському,

¹ Цит. за: Чуковский К. И. Репин как писатель [Текст]/К. Чуковский//Репин И. Е. Далекое близкое [Текст]/И. Е. Репин. — Л., 1986. — С. 5.

² Чуковский К. И. Репин как писатель. — С. 4.

³ Там само. — С. 20.

А.І. Куїнджі, В.М. Максимову, В.О. Серову, Г.І. Семирадському; письменникам — В.М. Гаршину, Л.М. Толстому; художньому критикові В.В. Стасову — викликають зацікавлення насамперед з точки зору дослідження взаємовідносин між автором мемуарів та вказаними особистостями.¹

До нашого часу дійшло досить багато спогадів про постать І.Ю. Репіна, залишених людьми, близькими до живописця. Ці джерела відтворюють найрізноманітніші аспекти репінського життя протягом 1865–1930 років. Ми вважаємо, що найбільш доцільно описати наявні джерела за тематично-хронологічним принципом.

Мемуари художника та мистецтвознавця М.А. Прахова (1873–1956) — сина історика мистецтва, археолога, художнього діяча та близького репінського знайомого А.В. Прахова (1846–1916) — побудовані на основі батькових щоденникових записів, які стосуються спілкування із І.Ю. Репіним, а також власних спостережень. Спогади охоплюють період із 1865 по 1916 роки. Із записів М.А. Прахова ми маємо змогу дізнатися про перші кроки, зроблені Репіним в якості студента Петербурзької Академії мистецтв; про обставини його знайомства та спілкування із родинами Прахових та Мамонтових.²

Спогади В.С. Мамонтова (1870–1951), сина російського підприємця та мецената С.І. Мамонтова (1841–1918), ґрунтуються насамперед на власних враженнях автора від спілкування із І.Ю. Репіним. Мемуарні записи охоплюють період з 1874 по 1890 роки та розповідають про перебування художника в Абрамцеві — маєтку Мамонтових, котрий протягом останньої чверті ХІХ ст. був осередком творчості та спілкування провідних російських художників.³

Як бачимо, період становлення репінського художнього генія не знайшов надто широкого відображення у мемуарній літературі. Друга половина життя І.Ю. Репіна, навпаки, описана мемуаристами надзвичайно докладно. Автори споминів торкалися усіх граней життя

¹ Репин И. Е. Далекое близкое [Текст]/И. Е. Репин. — Л., 1986. — 488 с.

² Прахов Н. А. Репин в 1860–1880 гг. (по материалам архива А. В. Прахова и по личным воспоминаниям) [Текст]/Н. А. Прахов.//Репин. Художественное наследство: в 2 т./редкол.: И. Э. Грабарь [и др.]. — М.; Л., 1949. — Т. 2. — С. 7–36.

³ Мамонтов В. С. Репин и семья Мамонтовых [Текст]/В. С. Мамонтов//Репин. Художественное наследство: в 2 т./редкол.: И. Э. Грабарь [и др.]. — М.; Л., 1949. — Т. 2. — С. 37–56.

живописця. Так, мемуари визначного історика та етнографа Д.І. Яворницького (1855–1940), що охоплюють 1887–1930 рр., розкривають цікаві подробиці роботи І.Ю. Репіна над полотнами «Запорожці пишуть листа турецькому султанові», «Гопак» та деякими іншими.¹

Про перебування Іллі Юхимовича на посаді професора Петербурзької Академії мистецтв протягом 1893–1907 років розповідають спогади його численних учнів — М.І. Авілова (1882–1954)², І.Є. Дроздова (1880–1938)³, М.І. Тоїдзе (1871–1953)⁴, Я.А. Троупянського (1878–1955)⁵, М.С. Туганова (1881–1953)⁶. Особливе зацікавлення викликали записи художниці, учениці Репіна В.В. Верьовкіної (1875–1938), що охоплюють період з 1893 по 1916 роки. Авторка ретельно відтворила на папері свої враження від споглядання репінських полотен «Миколай Мірлікійський рятує від страти трьох невинно засуджених» та «Іди за Мною, сатано!». Цінність її свідчень посилюється тим, що вона мала змогу судити про згадані картини з професійних позицій.⁷

Письменниця Т.Л. Щепкіна-Купернік (1874–1952) у своїх мемуарах наводить враження від першого знайомства із художником, а також від

¹ Яворницкий Д. И. Как создавалась картина «Запорожцы» [Текст]/Д. И. Яворницкий//Репин. Художественное наследство: в 2 т./редкол.: И. Э. Грабарь [и др.]. — М.; Л., 1949. — Т. 2. — С. 57–106.

² Авилов М. И. [Воспоминания] [Текст]/М. И. Авилов.//Новое о Репине. Статьи и письма художника. Воспоминания учеников и друзей. Публикации/редкол.: И. А. Бродский [и др.]. — Л., 1969. — С. 246–249.

³ Дроздов И. Е. Репин в Академии художеств [Текст]/И. Е. Дроздов//Репин. Художественное наследство: в 2 т./редкол.: И. Э. Грабарь [и др.]. — М.; Л., 1949. — Т. 2. — С. 237–240.

⁴ Тоидзе М. И. [Воспоминания] [Текст]/М. И. Тоидзе//Новое о Репине. Статьи и письма художника. Воспоминания учеников и друзей. Публикации/редкол.: И. А. Бродский [и др.]. — Л., 1969. — С. 204–207.

⁵ Троупянский Я. А. [Воспоминания] [Текст]/Я. А. Троупянский.//Новое о Репине. Статьи и письма художника. Воспоминания учеников и друзей. Публикации/редкол.: И. А. Бродский [и др.]. — Л., 1969. — С. 239–241.

⁶ Туганов М. С. [Воспоминания] [Текст]/М. С. Туганов//Новое о Репине. Статьи и письма художника. Воспоминания учеников и друзей. Публикации/редкол.: И. А. Бродский [и др.]. — Л., 1969. — С. 208–209.

⁷ Веревкина В. В. Воспоминания [Текст]/В. В. Веревкина//Репин. Художественное наследство: в 2 т./редкол.: И. Э. Грабарь [и др.]. — М.; Л., 1949. — Т. 2. — С. 185–218.

відвідування «Пенатів» та спілкування із родиною живописця. Мемуари охоплюють хронологічний відрізок з 1894 по 1915 рр.¹

Спогади Л. А. Шевцової-Споре (1876–1965), племінниці першої дружини Рєпіна В. А. Шевцової, описують трирічний період (1897–1900 рр.), коли авторка під час навчання у гімназії мешкала в академічній квартирі митця. Мемуаристка розповідає про життєвий уклад й особливості міжособистісного спілкування в родині Рєпіних, а також згадує про літературні, театральні та музичні смаки Іллі Юхимовича.² Музичні уподобання художника описав і музичний критик Б. В. Асаф'єв (1884–1940) у своїх спогадах про події 1900-х рр. Він також залишив відомості щодо своїх вражень від особистості живописця.³

Про рєпінський побут, але уже під час проживання у маєтку «Пенати», йдеться у спогадах К. О. Морозової (1880–1948), дружини знайомого І. Ю. Рєпіна — революціонера-народника М. О. Морозова (1854–1946). Розповідь мемуаристки охоплює перші п'ятнадцять років ХХ ст.⁴ Життя Рєпіна у Куоккалі — з 1900 по 1930 рр. — стало також об'єктом розповіді скульптора І. Я. Гінцбурга (1859–1939).

Художник М. Ф. Шемякін (1875–1944), мемуари якого охоплюють 1907–1920 рр., писав про висловлені І. Ю. Рєпіним у цей час думки щодо Товариства пересувних художніх виставок, модернізму в мистецтві.⁵

Надзвичайно цікавий фактичний матеріал містять спогади, написані згаданим вище К. І. Чуковським. Літератор десять років (з

¹ Щепкина-Куперник Т. Л. О Репине и его некоторых моделях [Текст]/Т. Л. Щепкина-Куперник//Репин. Художественное наследство: в 2 т./редкол.: И. Э. Грабарь [и др.]. — М.; Л., 1949. — Т. 2. — С. 261–278.

² Шевцова-Споре Л. А. [Воспоминания] [Текст]/Л. А. Шевцова-Споре//Новое о Репине. Статьи и письма художника. Воспоминания учеников и друзей. Публикации/редкол.: И. А. Бродский [и др.]. — Л., 1969. — С. 147–154.

³ Асафьев Б. В. [Воспоминания] [Текст]/Б. В. Асафьев//Новое о Репине. Статьи и письма художника. Воспоминания учеников и друзей. Публикации/редкол.: И. А. Бродский [и др.]. — Л., 1969. — С. 166–172.

⁴ Морозова К. А. В Пенатах с Николаем Александровичем Морозовым [Текст]/К. А. Морозова//Репин. Художественное наследство: в 2 т./редкол.: И. Э. Грабарь [и др.]. — М.; Л., 1949. — Т. 2. — С. 247–256.

⁵ Шемякин М. Ф. Некоторые эпизоды из моих встреч с Репиным [Текст]/М. Ф. Шемякин//Репин. Художественное наследство: в 2 т./редкол.: И. Э. Грабарь [и др.]. — М.; Л., 1949. — Т. 2. — С. 257–260.

1907 по 1917 рр.) прожив у містечку Куоккала, де мав можливість майже щодня спілкуватися із І. Ю. Рєпіним, а згодом виклав свої спостереження та роздуми щодо особистості геніального художника у письмовій формі. Книга спогадів складається із десяти частин, кожна із яких присвячена окремій проблемі, серед яких: роздуми мемуариста щодо особливостей характеру І. Ю. Рєпіна, його поведінки у тих чи інших життєвих ситуаціях; поводження живописця у побуті, ставлення до харчування, загартовування, фізичної активності; мистецькі та громадянські переконання І. Ю. Рєпіна; відношення митця до власної художньої творчості, особливості організації праці; роль другої дружини Н. Б. Нордман у біографії живописця, та інші.¹ К. І. Чуковський також виступив автором спогадів про те, як створювалася автобіографічна книга І. Ю. Рєпіна «Далеке близьке».²

Спогади художника Є. О. Кацмана (1890–1976) розповідають про поїздку делегації радянських живописців до Куоккала, котра відбулася 1926 року. Із цих мемуарів ми дізнаємося про умови життя І. Ю. Рєпіна в останні роки життя.³

Слід підкреслити, що окрім багатого та різноманітного матеріалу, який стосується громадського та творчого життя художника, використані спогади цінні ще й тим, що їхні автори описували особливості характеру митця, фіксували на папері свої особисті враження від спілкування із ним. Факти, наведені у цих джерелах, хоча і заломлені крізь призму суб'єктивного бачення мемуаристів, мають великий дослідницький інтерес, перш за все з точки зору з'ясування характерологічних особливостей І. Ю. Рєпіна, його психологічного складу та внутрішнього світу.

Серед інших видів джерел особового походження важливу нішу займають щоденники. Зафіксована у них інформація дозволяє відтворити особливості громадського, політичного та культурного життя окремого історичного періоду; прослідкувати стосунки автора із сучасниками та простежити його власне ставлення до записаного. Синхронність фіксації даних, тобто створення записів за гарячими слідами подій, підвищує

¹ Чуковский К. И. Илья Репин [Текст]/К. Чуковский. — М., 1983. — 144 с.

² Чуковский К. И. Репин как писатель. — С. 3–21.

³ Кацман Е. А. Поездка к Репину в 1926 году [Текст]/Е. Кацман//Репин. Художественное наследство: в 2 т./редкол.: И. Э. Грабарь [и др.]. — М.; Л., 1949. — Т. 2. — С. 305–318.

достовірність щоденників порівняно із мемуарами.¹ Разом із тим інформація, що міститься у щоденниках, значною мірою є суб'єктивною, що є загальною рисою всіх видів джерел особового походження,

Враховуючи порівняно невелику кількість щоденників, які були використані у ході нашого дослідження, вважаємо за доцільне класифікувати їх за походженням.

Найповнішим та найбільш репрезентативним джерелом виявилися уривки зі щоденника О.В. Жиркевича (1853–1927) — військового юриста за фахом, котрий безуспішно пробував свої сили на ниві поезії та белетристики.² Верхньою хронологічною межею щоденника О.В. Жиркевича є 7 листопада 1887 року. Саме тоді студент Петербурзької Військово-юридичної академії, талановитий поет-початківець почав зближуватися із художньо-літературними колами російської столиці, де й відбулося його знайомство із І.Ю. Рєпіним, котре призвело до багаторічного товаришування.³ Нижня хронологічна межа щоденника датується 19 липня 1902 року. Незабаром після цього, у роки Першої російської революції 1905–1907 рр., спілкування між митцями припинилося назавжди. Рєпін, дізнавшись про співпрацю Жиркевича із реакційними виданнями, змушений був перервати цей зв'язок.⁴

Лейтмотивом щоденника виступають стосунки його автора із І.Ю. Рєпіним. З перших сторінок ми довідуємося про обставини знайомства двох творчих людей та про перші враження літератора від спілкування із уже відомим на той момент живописцем. Взагалі, увесь текст джерела насичений особистими спостереженнями автора за особистістю живописця, починаючи із детального опису зовнішності художника і закінчуючи роздумами про особливості його внутрішнього світу. Зі щоденника О.В. Жиркевича ми дізнаємося про коливання настрою І.Ю. Рєпіна, зміни його емоційного становища на фоні подій особистого, творчого та громадського життя. Артикульовані Рєпіним та

¹ Історичне джерелознавство. — С. 419.

² Жиркевич А.В. Встречи с Репиным (страницы из дневника 1887–1902 гг.) [Текст]/А.В. Жиркевич/Рєпин. Художественное наследство: в 2 т./редкол.: И.Э. Грабарь [и др.]. — М.; Л., 1949. — Т. 2. — С. 119.

³ Прибульская Г.И. Рєпин в Петербурге. — С. 125.

⁴ Там само. — С. 126.

відтворені у щоденнику Жиркевичем думки щодо становища сучасного російського художнього руху і ролі у ньому окремих діячів дають уявлення не лише про мистецькі переконання Іллі Юхимовича, а й про його рефлексії щодо власних рис характеру.

О.В. Жиркевич неодноразово бував у гостях у Рєпіна, відвідував його майстерню, спостерігав за процесом створення багатьох живописних творів. Особливий інтерес з нашого боку викликали щоденникові записи, присвячені враженням поета від споглядання таких картин на релігійну тематику, як «Миколай Мірікійський рятує від страти трьох невинно засуджених»¹ та «Іди за Мною, сатано!».²

Під час роботи над темою ми зверталися також до щоденникових записів інших осіб, оприлюднених не самостійно, а уривчасто у структурі інших публікацій. Зокрема, згаданий вище мемуарний нарис художника та мистецтвознавця М.А. Прахова містить уривки зі щоденника батька автора спогадів — А.В. Прахова. Перший із наведених записів датується 4 вересня 1865 року; останній — 9 квітня 1868 року. Зі сторінок щоденника ми змогли більше дізнатися про життя І.Ю. Рєпіна під час його навчання в Академії мистецтв у Санкт-Петербурзі. Одним із найцікавіших епізодів, на нашу думку, став опис першої зустрічі Прахова із Рєпіним, де автор — столичний студент-гуманітарій — ділиться враженням, котре справив на нього молодий художник із провінції.³

Кілька уривків зі щоденника одного із найбільш відомих російських письменників Л.М. Толстого (1828–1910) були опубліковані у другому томі «Переписки» між двома митцями. Толстовські релігійно-філософські шукання справили великий вплив на світоглядні уявлення І.Ю. Рєпіна. Тож для нас було цікаво дізнатися про те, яке враження справляли на Льва Миколайовича рєпінські картини на релігійну тематику. Зокрема, у записах, датованих 15 квітня 1889 року⁴ та 24 квітня того ж року⁵

¹ Жиркевич А.В. Встречи с Репиным (страницы из дневника 1887–1902 гг.). — С. 133.

² Там само. — С. 147–148.

³ Прахов Н.А. Рєпин в 1860–1880 гг. (по материалам архива А.В. Прахова и по личным воспоминаниям). — С. 10–11.

⁴ Рєпин И.Е. Переписка [Текст]: в 2 т./И.Е. Рєпин, Л.Н. Толстой; редкол.: М.К. Добрынин [и др.]. — М.; Л., 1949. — Т. 2: Материалы. — С. 81.

⁵ Там само. — С. 52.

нам вдалося віднайти висловлені Л.М. Толстим думки з приводу полотна «Миколай Мірлікійський рятує від страти трьох невинно засуджених».

У виданні наведено також уривки зі щоденникових записів членів сімей двох геніїв мистецтва — С.А. Толстої (1844–1919), дружини письменника¹; Н.Б. Нордман-Северової (1863–1914) — дружини живописця² та В.І. Рєпіної (1872–1948) — його старшої доньки.³ Але ці записи більшою мірою характеризують міжособистісні стосунки між І.Ю. Рєпіним та Л.М. Толстим, та через фрагментарність наведених свідчень носять допоміжний характер для нашого дослідження.

Хочеться відзначити, що усі вищеназвані джерела, незважаючи на свою інформативність, мають один спільний суттєвий недолік. Майже усі вони були створені сторонніми людьми, котрі зафіксували насамперед власні бачення та інтерпретації особистості І.Ю. Рєпіна та його творчої спадщини, причому в основному — через тривалий час після описуваних подій, із висоти прожитих років. Навіть стиль мемуарів самого І.Ю. Рєпіна багато у чому був детермінований втручанням — хоча і виправданим — їхнього першого редактора та публікатора К.І. Чуковського.⁴ Тому весь цей масив джерел, на нашу думку, цінний перш за все вміщеною у ньому явною інформацією, тобто фактичними даними з життя Іллі Юхимовича. Проведення ж психобіографічного дослідження передбачає аналіз спадщини, створеної безпосередньо героєм оповідання із мінімальною кількістю зовнішніх втручань. Це необхідно для виокремлення та всебічного вивчення латентної інформації, котра міститься у продуктах особистої творчості живописця. Тому невід'ємною складовою нашої роботи був аналіз ще одного виду джерел особового походження — листів.

До нинішнього часу опубліковано величезний масив рєпінських епістоляріїв. За характером оприлюднення Л.М. Смирнова радить ділити публікації епістолярних джерел на три види, а саме: перша публікація одного або групи не оприлюднених до цього часу джерел, котра в основному здійснюється у журналах та рідше у спеціальних виданнях; збірки, котрі включають як нові, раніше неопубліковані епістолярії, так і передруки

¹ Рєпин І.Е., Толстой Л.Н. Переписка. — Т. 2: Материалы. — С. 63.

² Там само. — С. 78–81.

³ Там само. — С. 68.

⁴ Чуковский К.И. Рєпин как писатель. — С. 20.

вже оприлюднених листів; видання листів або переписки у збірках творів митців (в основному письменників письменників) — зазвичай тут публікуються епістолярії, вже відомі за більш давніми публікаціями.¹ У ході нашого дослідження використовувалися видання перших двох видів.

Багато зі згаданих вище мемуарних нарисів сучасників І.Ю. Рєпіна містять у своїй структурі публікації рєпінських епістоляріїв. Зокрема, тринадцять листів І.Ю. Рєпіна до А.В. Прахова, датованих 1867–1904 рр., надано у додатках до спогадів М.А. Прахова²; чотири листи до подружжя Мамонтових, датованих 1880–1900 рр. — у додатках до спогадів В.С. Мамонтова³; тридцять вісім листів, датованих 1893–1929 рр. — у додатках до спогадів В.В. Верьовкіної⁴; два листи, датованих 1906–1929 рр. — у додатках до спогадів І.Є. Дроздова⁵; два листи, датованих 1913–1914 рр. — у додатках до спогадів М.Ф. Шемякіна.⁶ Окрім цього, тексти рєпінських листів в окремих випадках розміщено безпосередньо у тексті мемуарів. Наприклад, у спогадах Д.І. Яворницького наведено повні тексти семи рєпінських листів, датованих 1882–1930 рр. — як до самого Яворницького, так і до В.М. Філянського та П.М. Третьякова. Окрім цього, у тих самих мемуарах подано повний текст листа В.І. Рєпіної до Д.І. Яворницького від 17 квітня 1932 року, котрий розповідає про останні дні життя художника.⁷ Також повні тексти шести листів І.Ю. Рєпіна до М.О. Морозова, датованих 1907–1915 рр., містяться у мемуарному тексті К.А. Морозової.⁸

Проте основний масив досліджених нами рєпінських епістоляріїв був оприлюднений у складі спеціальних видань, підготованих

¹ Смирнова Л.Н. Типы и виды изданий эпистолярного наследия [Текст]/Л.Н. Смирнова//Принципы издания эпистолярных текстов: Вопросы текстологии [Текст]/АН СССР, Ин-т мировой литературы; Отв. ред. В.С. Нечаева. — М., 1964. — С. 182.

² Прахов Н.А. Рєпин в 1860–1880 гг. (по материалам архива А.В. Прахова и по личным воспоминаниям). — С. 21–36.

³ Мамонтов В.С. Рєпин и семья Мамонтовых. — С. 53.

⁴ Веревкина В.В. Воспоминания. — С. 200–218.

⁵ Дроздов И.Е. Рєпин в Академии художеств. — С. 240.

⁶ Шемякин М.Ф. Некоторые эпизоды из моих встреч с Рєпиным. — С. 260.

⁷ Яворницкий Д.И. Как создавалась картина «Запорожцы». — С. 57–106.

⁸ Морозова К.А. В Пенатах с Николаем Александровичем Морозовым. — С. 247–256.

до друку протягом 1937–1952 рр. Так, 1937 року побачила світ збірка листів І.Ю. Рєпіна до художниці О.П. Тарханової–Антокольської (1892–1930) та її чоловіка, фізіолога І.Р. Тарханова (1846–1908).¹ Видання вмістило шістьдесят чотири листи, датовані 1892–1930 роками.

Після 1944 року, коли в Радянському Союзі було відзначено соту річницю з дня народження видатного художника, було прийняте рішення щодо публікацію величезного рєпінського епістолярного доробку. «Першою ластівкою» цього грандіозного проекту стала видана у 1946 році переписка І.Ю. Рєпіна із знаменитим колекціонером та меценатом П.М. Третьяковим (1832–1898). Видання включило двісті сорок шість листів, датованих 1873–1898 роками; сто сорок чотири листи належать перу самого Рєпіна.² Три роки потому побачила світ опублікована переписка між І.Ю. Рєпіним та його учителем, живописцем І.М. Крамським (1837–1887). До збірки увійшли вісімдесят п'ять листів, із них сорок сім власне рєпінських.³ Ще через рік в окремому виданні було надруковано шістьдесят три листи художника до письменника Л.М. Толстого (1828–1910) та членів його родини — дружини С.А. Толстої (1844–1919) та доньки Т.Л. Толстої (1864–1950).⁴

У 1950 році вийшла тритомна збірка переписки між І.Ю. Рєпіним та родиною Стасових. Найбільшу частку складає переписка між живописцем та художнім критиком В.В. Стасовим (1824–1906). Наводяться також листи Рєпіна до членів родини критика — брата Д.В. Стасова (1829–1918) і його дружини П.С. Стасової, племінниці В.Д. Комарової–Стасової (1862–1943). Епістолярний масив розбитий на три частини за хронологічним принципом. До першого тому увійшли листи, датовані 1871–1876 роками, тобто від знайомства двох творчих особистостей до повернення І.Ю. Рєпіна на батьківщину після пенсіонерської

¹ Рєпин І.Е. Письма к Е.П. Тархановой-Антокольской и И.Р. Тарханову [Текст]/И.Е. Рєпин. — М.; Л., 1937. — 116 с.

² Рєпин І.Е. Переписка (1873–1898) [Текст]/И.Е. Рєпин, П.М. Третьяков; сост. М.Н. Григорьева, А.Н. Щекотова. — М.; Л., 1946. — 226 с.

³ Рєпин І.Е. Переписка (1873–1885) [Текст]/И.Е. Рєпин, И.Н. Крамской; сост. Т.А. Дядьковская. — М.; Л., 1949. — 207 с.

⁴ Рєпин І.Е. Переписка [Текст]: в 2 т./И.Е. Рєпин, Л.Н. Толстой; редкол.: М.К. Добрынин [и др.]. — М.; Л., 1949. — Т. 1: Переписка с Л.Н. Толстым и его семьей. — 148 с.

мандрівки Європою.¹ Хронологічними межами листів другого тому виступають 1877–1894 роки — від моменту повернення живописця на рідну землю до початку шестирічного розриву між художником та критиком.² У третій том увійшли листи, датовані 1895–1924 роками — короткі записки періоду розриву, значний масив листів від часу примирення у 1899 р. до смерті Стасова к 1906 році, а також переписка із родиною Стасових до 1924 року включно.³ В цілому видання включає п'ятсот двадцять дев'ять листів, із них чотириста тридцять два належать перу І.Ю. Рєпіна.

У тому ж 1950 році було видано збірку листів І.Ю. Рєпіна до письменників та літературних діячів, датованих 1880–1920 роками. До збірки увійшло двісті тридцять рєпінських листів до двадцяти п'яти адресатів, серед яких — М.С. Лєсков (1831–1895), Д.Н. Мамін–Сибіряк (1852–1912), А.П. Чехов (1860–1904), та інші.⁴ У 1952 році світ побачила остання збірка серії, що включила триста сорок листів І.Ю. Рєпіна, адресованих до художників та художніх діячів. Кількість кореспондентів живописця складає тридцять осіб, серед них — Є.М. Званцева (1864–1921), В.Д. Поленов (1844–1927), В.І. Суриков (1848–1916) та інші. Епістолярний пласт, опублікований у виданні, охоплює 1869–1930 рр., тобто весь період свідомої професійної діяльності І.Ю. Рєпіна до останніх днів життя.⁵

За критерієм змістовності листи І.Ю. Рєпіна можуть бути розділені на: ділові листи (що стосуються продажу та переміщення картин, організації виставок, проведення сеансів портретування тощо); приватні

¹ Рєпин І.Е. Переписка [Текст]: в 3 т./И.Е. Рєпин, В.В. Стасов; сост. А.К. Лебедев, Г.К. Бурова; Под ред. А.К. Лебедева. — М.; Л., 1948. — Т. 1: Переписка (1871–1877). — 264 с.

² Рєпин І.Е. Переписка [Текст]: в 3 т./И.Е. Рєпин, В.В. Стасов; сост. А.К. Лебедев, Г.К. Бурова; Под ред. А.К. Лебедева. — М.; Л., 1948. — Т. 2: Переписка (1877–1894). — 456 с.

³ Рєпин І.Е. Переписка [Текст]: в 3 т./И.Е. Рєпин, В.В. Стасов; сост. А.К. Лебедев, Г.К. Бурова; Под ред. А.К. Лебедева. — М.; Л., 1948. — Т. 3: Переписка (1895–1905). — 330 с.

⁴ Рєпин І.Е. Письма к писателям и литературным деятелям (1880–1929) [Текст]/И.Е. Рєпин; сост. О.И. Гапонова; под ред. А.И. Леонова. — М., 1950. — 268 с.

⁵ Рєпин І.Е. Письма к художникам и художественным деятелям (1869–1930) [Текст]/И.Е. Рєпин; сост. Н.Г. Галкина, М.Н. Григорьева. — М., 1952. — 402 с.

листи (їх тематика надзвичайно багатоманітна — це події особистого життя, побутові проблеми, здоров'я і т.д.); листи-вітання (адресовані зазвичай людям мистецтва та написані під впливом знайомства з їхніми творами); комбіновані листи (містять кілька тематичних ліній) тощо.

Проте, як уже було зазначено вище, в листах нас у першу чергу цікавила не пряма, а прихована інформація. Під час вивчення епістолярної спадщини І.Ю. Репіна було помічено, що листи, написані художником в окремі періоди часу, несуть на собі відбиток діаметрально різних емоцій — від піднесеності до пригніченості. Тому, на нашу думку, в рамках психобіографічного дослідження постаті І.Ю. Репіна було б доцільно згрупувати епістолярії живописця за критерієм їхньої емоційної спрямованості. Можна виділити три групи листів: гіпертимні (вочевидь написані під впливом піднесеного настрою: рясніють вигуками, знаками оклику; загальний тон цих листів оптимістичний, навіть найтривіальніші події у них представляються як надзвичайно цікаві та яскраві), гіпотимні (написані, очевидно, під час емоційного спаду: у таких листах частіше порівняно з іншими використовуються три крапки; тон викладення пригнічений, усі життєві події зображуються у чорних фарбах, періодично лунають думки про невідворотну загибель) та нейтральні (не дають можливості визначити, в якому емоційному стані перебував автор під час їх написання).

Але листи не виступають єдиними джерелами, що були створені І.Ю. Репіним під впливом миті і тому красномовно свідчать про психологічний стан автора у той чи інший момент часу. Чи не найбільш яскраво внутрішній світ живописця відбивається у його художніх творах. Недарма П. Пікассо зазначав, що «художник малює не те, що бачить, а те, що відчуває».¹ Тож невід'ємною часткою нашої роботи став аналіз репродукцій живописних творів І.Ю. Репіна. За способом кодування та відтворення інформації ці джерела відносяться до зображального типу.²

У ході виконання роботи досліджувалися репродукції живописних творів І.Ю. Репіна, опубліковані в альбомах «Твори І.Ю. Репіна у Харківському художньому музеї: Живопис, графіка»³ та «Ілля Репін. Жи-

¹ Пабло Пикассо. Цитати [Електронний ресурс]. — Режим доступа: <http://www.pablo-ruiz-picasso.ru/quotes.php>. — Доступ — 12.02.2012 г.

² Історичне джерелознавство. — С. 96.

³ Твори І.Ю. Репіна у Харківському художньому музеї: Живопис, графіка:

вопис. Графіка».¹ Останній вміщує двісті дев'яносто репродукцій творів художника (із них двісті сорок шість живописних) та довідковий апарат до них. Але вказане видання має суттєву ваду, адже до складу ілюстрацій, розміщених тут, не увійшла переважна більшість репінських полотен на релігійну тематику. Тому основну кількість репродукцій релігійних творів І.Ю. Репіна нами було взято з Internet-ресурсів.²

Для творчого методу І.Ю. Репіна була характерна жанрова різноманітність. Серед його живописних творів присутні портрети та автопортрети, жанрові сцени, натюрморти, пейзажі, історичні полотна, твори на релігійну тематику. До останніх ми відносимо картини, основними сюжетами яких виступають сцени із Біблії та Євангелія, а також релігійні обряди. За нашими підрахунками, із обстежених двохста п'ятдесяти трьох репродукцій живописних творів І.Ю. Репіна тридцять сім можуть бути віднесені до полотен на релігійну тематику (відносна частка складає близько п'ятнадцяти відсотків). На нашу думку, це свідчить про те, що релігійний компонент був хоча і не домінуючим у репінській художній творчості, проте залишив у ній вагомий відбиток. Тому вивчення художньої спадщини І.Ю. Репіна (насамперед на релігійну тематику) може пролити світло і на становлення релігійного світогляду цієї непересічної особистості, і в цілому на психологічний склад та внутрішній світ живописця.

Таким чином, у ході розробки поставленої теми було використано джерела словесного писемного та зображального типів. Джерельна база є достатньо широкою, що забезпечує репрезентативність результатів проведеного дослідження.

Авторка вносить щире подяку колективу кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університета імені В.Н. Каразіна, на базі якої було виконано запропоноване дослідження.

[альбом]/Харк. худож. музей; автор-упорядник О.Й. Денисенко [та ін.]. — Х., 1994. — 32 с.

¹ Илья Репин. Живопись. Графика: [альбом]/Н.А. Ватенина, М.А. Карпенко, Е.В. Кириллина, Г.И. Прибульская. — Л., 1985. — 291 с.

² Библийские места и сюжеты в русской живописи. Илья Ефимович Репин [Електронний ресурс]. — Режим доступа: <http://www.ippo.ru/bibleyskie-mesta-i-syuzhety-v-russkoy-zhivopisi/ilja-efimovich-repin.html>. — Доступ — 04. 01. 2012 г.

Розділ I

Основні риси та тенденції розвитку сучасної біографістики

Можна констатувати, що провідною тенденцією сучасної гуманітарної науки є її антропологізація. Увага науковців перемикається із дослідження політичних та соціально-економічних систем на окрему людину — представника свого часу. У цих умовах все більш потужного звучання набуває феномен біографії. Ще з 70–80-х років ХХ століття в гуманітаристиці спостерігається своєрідний підйом у царині біографічних досліджень, що супроводжується зміною концептуальних підвалин, переорієнтацією на інтерпретативні стратегії, фокусуванням уваги на рівні суб'єктивно-особистісних значень та смислів. Біографічний підхід у всьому розмаїтті своїх проявів отримав нині статус міждисциплінарного та зайняв сталу нішу в історичній науці, філософії, психології, соціології, літературознавстві та ін.¹

Проте, незважаючи на вказаний міждисциплінарний характер, саме ество біографії є історичним, адже вона, по суті, виступає в якості персональної мікроісторії окремої особистості, віддзеркалює динаміку розвитку та

становлення окремого індивіда як частини соціуму. Разом із тим біографія не є «другорядною частиною історії»¹; скоріше, вона знаходить-ся на межі між історією та літературою, адже залежить як від якісного відбору, розміщення та інтерпретації письмових і усних свідчень, так і від якісної вербальної передачі почуттів портретованої особистості.² Найкращі зразки життєписів є результатами подібного поєднання підходів кількох галузей знання.³

На сьогоднішній день накопичено результати численних спроб укласти сутність феномену біографії до рамок строгого та ємкого наукового визначення. Нині не існує та, певне, не може існувати єдиного для усіх наук визначення, адже кожна із них розглядає вказану дефініцію під власним кутом зору.

Наприклад, філософ О. Валевський визначив біографію як реконструкцію історії особистої індивідуальності.⁴ Літературознавець О. Галич під біографією розумів специфічне міжродове жанрове утворення, однією із найважливіших рис якого є творче відтворення життєвого шляху конкретно-історичної особи, здійснене на основі справжніх документів і подій свого часу з глибоким зануренням біографа в її духовність і внутрішній світ, соціальну та психологічну природу історичних діянь.⁵ Інший представник філологічної науки, І. Лосієвський визначив біографічне письмо як перероблене мовними засобами певної культури та зафіксоване у текстовій формі цілісне науково-образне уявлення про феномен особистої індивідуальності.⁶ Мистецтвознавець та історик І. Петровська біографією вважає оповідання про історію індивідуально-

¹ Цит. за: Ярута Н. Деякі проблеми класифікації сучасної біографічної прози [Текст]/Н. Ярута//Вісник Луганського державного педагогічного університету імені Тараса Шевченка. Філологічні науки. — 2001. — № 8 (40). — С. 116.

² Там само. — С. 116–117.

³ Тейлор А. Дж. П. Історик як біограф [Текст]/А. Дж. П. Тейлор//Біографістика в контексті сучасних історичних та історіографічних досліджень: Харківський історіографічний збірник. — Х., 2003. — Вип. 6. — С. 84.

⁴ Валевський А. Л. Основи біографіки [Текст]/А. Л. Валевський. — К., 1993. — С. 34–35.

⁵ Галич О. А. Загальне літературознавство [Текст]/О. А. Галич, В. М. Назарець, Є. М. Васильєв. — Рівне, 1997. — С. 276.

⁶ Лосієвський І. Я. Научная биография писателя: проблемы интерпретации и типологии [Текст]/И. Я. Лосієвський. — Х., 1998. — С. 17.

¹ Голубович І. В. Биография как социокультурный феномен: методология анализа в гуманитарном знании [Текст]/И. В. Голубович//Інтегративна антропологія. — 2009. — № 1 (13). — С. 47.

го життєвого шляху від початку і до кінця, дослідження життя людини у всіх проявах взаємодії зовнішніх подій та психіки (діяння, спілкування, емоційне відношення до фактів свого та оточуючого буття та ін.).¹

На нашу думку, найбільш вичерпне визначення дала представниця історичної науки Т. Павлова, котра писала, що біографією у повному сенсі цього слова можна вважати лише такий життєпис, де у центрі уваги знаходиться розвиток неповторної людської особистості, розкриття її внутрішнього світу у тісному взаємозв'язку із епохою та справою, котрій присвятила себе особистість.²

Що стосується спеціальної наукової дисципліни, яка мала би опікуватися проблемами написання та дослідження життєписів, то серед фахівців також немає одностайної думки і щодо визначення категорії, і щодо змістовного її наповнення. Зокрема, такі терміни, як «біографіка» та «біографістика» іноді вживаються як синоніми, а іноді дослідники надають їм різного наповнення.

Наприклад, І. Петровська тлумачила біографіку як спеціальну історичну дисципліну, котра вивчає людину в історії, у всіх проявах її буття, у т. ч. психічного вимірі, і включає не лише розробку теоретичних проблем самої науки та закономірностей людського життя, але і власне біографічне знання: складання біографій та сукупність результатів цієї діяльності.³

В той же час Б. Корольов писав, що однією із галузей історичної науки, котра вивчає діяльність окремих осіб у контексті окремої епохи, виступає історична біографістика.⁴ В. Чишко називав біографістикою окрему історичну спеціальну дисципліну, що має своїм об'єктом видатну особу, яка існувала або існує реально та залишила помітний

¹ Петровская И. Ф. Биографика: Введение в науку и обозрение источников биографических сведений о деятелях России 1801–1917 годов [Текст]/И. Ф. Петровская. — СПб., 2010. — С. 16.

² Павлова Т. А. Историческая биографистика в СССР [Текст]/Т. А. Павлова// Новая и новейшая история. — 1990. — № 2. — С. 38.

³ Петровская И. Ф. Биографика: Введение в науку и обозрение источников биографических сведений о деятелях России 1801–1917 годов. — С. 12.

⁴ Корольов Б. І. Біографістика історична [Текст]/Б. Корольов//Історична наука: термінологічний і понятійний довідник/В. М. Литвин, В. І. Гусев, А. Г. Слюсаренко та ін. — К., 2002. — С. 35.

слід в історії та культурі суспільства, незважаючи на ідеологічну, політичну спрямованість та позитивну або негативну оцінку цього внеску, — як соціальне явище у його різноманітних зв'язках із суспільством та єдності її індивідуального і соціального.¹

В «Енциклопедії історії України» біографістика визначається як наукова дисципліна, яка вивчає теорію, методологію, методику, історіографію, практику та термінологічний апарат історико-біографічних досліджень, джерелознавчі проблеми біографій та різноманітні види біографічної продукції. Біографіка ж — це літературний біографічний жанр, що охоплює художню та науково-популярну біографії.² Т. Черкашина також під біографікою розуміє сукупність творів художньо-біографічного спрямування; наукову ж дисципліну, яка вивчає історію, теорію й практику біографічного письма, називає біографістикою.³ На нашу думку, таке смислове розмежування двох термінів є цілком слушним, тож будемо послуговуватися указаними категоріями саме у зазначеному сенсі.

З питання вектору розвитку вітчизняної біографістики вчені також іще не дійшли консенсусу. За свідченням В. Ващенко, українська історіографія у галузі біографістики розвивається під впливом двох парадигм. Одна із них концентрується у концепті «наукової біографії» та несе у собі суму імплікацій, що так чи інакше відсилають до позитивістських практик.⁴ Серед засадничих положень даної парадигми можна назвати щільний зв'язок історичної науки із політичною складовою суспільного життя; схильність до накопичення фактичного матеріалу та опису подій на його основі; зосередження на визначних вчинках

¹ Чишко В. С. Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України [Текст]/В. С. Чишко. — К., 1996. — С. 197.

² Ясь О. В. Біографістика [Текст]/О. В. Ясь//Енциклопедія історії України: в 5 т./редкол.: В. А. Смолій [та ін.]. — К., 2003. — Т. 1. — С. 295.

³ Черкашина Т. Ю. Художня біографія: термінологічний аспект [Текст]/Т. Ю. Черкашина//Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Філологічні науки. — 2009. — № 1 (164). — С. 195.

⁴ Ващенко В. В. Концепція «інтелектуальної біографії» та проблема конструювання «наукових біографій» в українській історіографії [Текст]/В. Ващенко//Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки/редкол.: В. Смолій [та ін.]. — К., 2009. — С. 486.

великих людей; опору на документи, створені офіційними установами; переважну увагу до екзогенних чинників, що вплинули на розвиток того чи іншого явища; схильність до об'єктивізації історії та намагання відтворити події так, «як це було насправді»; замкненість на методологічних засадах історичної науки.¹ Відповідно «наукова біографія» у класичному вигляді скоріше виглядає як колекція фактів публічного життя особистості.²

Натомість інша модель, орієнтована на наукову метафору «інтелектуальна біографія», апелює до постмодерністських практик.³ Парадигмальними установками цієї моделі є безпосередній зв'язок історичної науки із усіма сферами людського буття та діяльності; аналіз структур, оцінка динаміки економічних, соціальних та інших змін у суспільстві; погляд на події з точки зору звичайної, пересічної людини; застосування широкого кола джерел, у тому числі усних, зорових абощо; взяття до уваги усього розмаїття питань, пов'язаних як із масовими рухами, так і з подіями індивідуального життя; дослідження подій минулого під певним кутом зору, крізь мереживо конвенцій, схем та стереотипів; міждисциплінарність.⁴ Тому написання біографії у руслі постмодерну передбачає зміну наукових методологій, прив'язану до певних подій внутрішнього (психічного) та зовнішнього (соціокультурного) життя особистості.⁵ Розуміння нерозривності зв'язку між життям та творчістю особистості, між фактами психологічної та інтелектуальної біографії є наріжним каменем біографічного підходу в сучасній історії.⁶

У радянській, а згодом і в українській науці історична біографістика як окрема дисципліна утвердилася саме у прив'язці до позитивістського

¹ Берк П. Нова історія: її минуле і майбутнє [Текст]/Пітер Берк//Нові підходи до історіописання/За ред. П. Берка. — К., 2010. — С. 15–18.

² Ващенко В. В. Концепція «інтелектуальної біографії» та проблема конструювання «наукових біографій» в українській історіографії. — С. 478.

³ Там само. — С. 486.

⁴ Берк П. Нова історія: її минуле і майбутнє. — С. 15–18.

⁵ Ващенко В. В. Концепція «інтелектуальної біографії» та проблема конструювання «наукових біографій» в українській історіографії. — К., 2009. — С. 481.

⁶ Репіна Л. П. Историческая биография и интеллектуальная история [Текст]/Л. Репіна//Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки/редкол.: В. Смолій [та ін.]. — К., 2009. — С. 444.

концепту «наукової біографії».¹ Дослідники більшою мірою цікавилися історією кар'єри свого героя, намагалися дати оцінку його діянням у професійній та громадській сферах. Спроби повідати не лише про трудовий шлях особистості, але і проникнути до її психології та навіть психофізіології реалізовувалося без застосування методів відповідних наук, що автоматично відносило життєписи подібного характеру до розряду художніх², багато в чому побудованих на авторському домислі.³ Такий підхід до написання біографій обумовив і структуру більшості класифікаційних схем, покликаних структурувати наявний масив досліджень.

О. Галич виділив два жанрові типи біографічної прози. У традиційному, або ж сюжетно-подієвому жанрі, роль авторського домислу зводиться до мінімуму, головний же наголос робиться на художньому аналізі документально засвідчених подій та вчинків героя. Асоціативно-психологічний жанр побудований на авторському домислі; тут домінує художнє дослідження психології, внутрішнього світу героя, переважають образні, емоційні оцінки подій життя реальних людей.⁴

Т. Павлова пропонувала класифікувати біографічні твори в залежності від відношення автора до матеріалу біографії та особистості героя на чотири типи: наукові, науково-популярні, науково-художні та романтизовані.⁵ Провідні ознаки наукової біографії — інтерес біографа до особистості не самої по собі, а залежно від ролі, відіграної нею в історичних подіях⁶ (або від її вкладу у відповідну галузь знання або виробництва⁷); наявність бібліографії та науково-довідкового апарату, наявність екскурсів до історіографії питання, академічний підхід до ви-

¹ Ващенко В. В. Концепція «інтелектуальної біографії» та проблема конструювання «наукових біографій» в українській історіографії. — С. 486.

² Порудоминский В. Из записок биографа [Текст]/В. Порудоминский//Вопросы литературы. — 1982. — № 6. — С. 213.

³ Муза Е. Не занимательности ради [Текст]/Е. Муза//Литературная газета. — 1975. — № 37. — С. 4.

⁴ Галич А. А. Современная художественная документально-биографическая проза (Проблемы развития жанров): автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.01.08/А. А. Галич. — К., 1984. — С. 10–11.

⁵ Павлова Т. А. Историческая биографистика в СССР. — С. 39.

⁶ Там само. — С. 39.

⁷ Там само. — С. 40.

світлення фактів.¹ Науково-популярну біографію, на думку авторки, відрізняє особлива увага до історичної епохи, в якій довелося жити та діяти героєві, та до його професійних досягнень. Головна ознака науково-художньої біографії полягає у тому, що центром уваги біографії стає неповторна людська особистість, важливим завданням стає розкриття еволюції душі героя. Цей тип поєднує в собі власне наукові методи пізнання та художню інтуїцію біографа.² Нарешті, романтизована біографія, зберігаючи загальну документальну канву оповідання, допускає елементи не лише авторського домислу, але і вимислу.³

О. Валевський пропонував класифікувати біографічні твори за жанровою ознакою і розрізняв енциклопедичну біографію, тобто біографічну інформацію, розміщену в довідниках, словниках, персональних енциклопедіях, хроніках або щоденниках; історичну (науково-історичну) біографію, що характеризується орієнтацією на науковість викладення та пояснення; портретну біографію, що розповідає про окремі події та етапи із життя персонажа, але не має не меті представити повну його панораму; літературну (художню) біографію, що знаходиться на межі із художньою літературою.⁴

В. Чишко ділив біографічні твори на історичні (написані із дотриманням лінійно-хронологічного опису подій та чітким слідуванням документам, висвітленням життя діяча в контексті соціальних подій, із якими він пов'язаний, та аналізом його впливу на суспільні відносини або оцінкою його загального значення для сфери, в якій він працював, а також розглядом діяльності особи в контексті її епохи) та художні (в яких основна увага приділяється змісту написаних героєм творів, простеження ходу духовно-морального розвитку особи, і внутрішнього світу, осмисленню життя в контексті ідеї визначеності життєвого шляху).⁵

І. Лосієвський виділяв два основних типи біографій: науковий та науково-художній. Кожен із указаних типів він пропонував ділити ще

на види. По-перше, за характером відображення та інтеграції документального матеріалу згідно із творчою задачею біографа автор пропонував розрізняти концептуальну, фактографічну та змішану біографії. По-друге, за характером відображення документального матеріалу, за формальними ознаками згідно із призначенням біографічного тексту розвідки можна розділити на монографії, нариси, енциклопедичні словникові статті, літописи (хроніки), науково-художні оповіді та есе.¹

Т. Черкашина презентувала розгалужену класифікаційну схему біографічних текстів. На думку авторки, біографічні дослідження можуть бути структуровані за кількома напрямками. По-перше, за критерієм належності біографічного тексту до певної історичної епохи авторка пропонує ділити біографії на античні, середньовічні, ренесансні, новоевропейські, вікторіанські, сучасні.² По-друге, за повнотою охоплення життєвого шляху героя дослідниця класифікує біографії на повні (комплексні), що всебічно відтворюють життєвий та творчий шлях героя від народження до смерті; та часткові, які звертаються до певного етапу життєдіяльності особистості.³ По-третє, залежно від домінуючого аспекту оповідання Т. Черкашина розрізняє змістовно-сміслові біографії, котрі основну увагу зосереджують на інформативній насиченості твору новими чи маловідомими фактами з життя героя; та формалізовані, в яких основний акцент робиться на динаміці форми і незвичності конструювання текстової площини. І, нарешті, по-четверте, з позицій правдивості відтворення образу видатної особистості авторка рекомендує розрізняти реальні життєписи, побудовані з опорою на широку та репрезентативну джерельну базу; та альтернативні, автор яких користується неперевіреними джерелами та фактами і тим самим відходить від критерію достовірності.⁴

Як бачимо, хоча питання тематичної класифікації біографічної прози у вітчизняній науці залишається відкритим для обговорення⁵, у більшості

¹ Павлова Т. А. Историческая биографистика в СССР. — С. 41.

² Там само. — С. 41.

³ Там само. — С. 42.

⁴ Валевский А. Л. Основания биографики. — С. 29.

⁵ Чишко В. С. Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України. — С. 173.

¹ Лосиевский И. Я. Научная биография писателя: проблемы интерпретации и типологии. — С. 78–79.

² Черкашина Т. Ю. Художня біографія: термінологічний аспект. — С. 194.

³ Там само. — С. 196.

⁴ Там само. — С. 197.

⁵ Ярута Н. Деякі проблеми класифікації сучасної біографічної прози. — С. 118.

випадків основним критерієм «науковості» біографії виступало і виступає спрямування життєпису на події зовнішнього життя особистості.

Проте останнім часом у царині української біографістики намітилися певні зрушення, спрямовані на відхід від традиційної моделі біографічного письма та наближення до зразків постмодерну. Наприклад, В. Маслійчук переконаний, що вада української біографістики, котра має бути неодмінно подолана, полягає у надмірному тяжінні до вшанування «видатних особистостей». На його думку, всяка особа, яка заслуговує на біографію, вже сама по собі є видатною.¹ Зі сторінок наукових публікацій все частіше лунають думки про те, що однією із провідних проблем вітчизняної біографічної науки має стати вивчення індивідуального стилю історичних персонажів, зокрема чинників формування та становлення особистості. На думку С. Світленка та А. Лимар, скласти реальну картину людського буття дозволяє лише всебічне осмислення людини із усіма її достоїнствами і вадами, дослідження родинних зв'язків, людських взаємовідносин, повсякденного життя тощо. При цьому приватна складова життя детермінує зміст «зовнішньої», публічної сфери.² С. Юсов зазначає, що індивідуальне буття людини складається з багатьох компонентів, серед яких значне місце посідають світоглядні уявлення, в тому числі релігійні. Без з'ясування цих уявлень персональна мікроісторія (історія життя, біографія тощо) особистості завжди буде неповною, особливо в аспекті реконструкції психологічного портрету об'єкта біографічного дослідження.³ Щоправда, як указує Д. Стус, при цьому не можна відкидати соціальний чинник, адже завданням сьогодення є синтез, а не чергове заперечення та

¹ Маслійчук В. Л. Межі й безмежжя української біографістики (кілька міркувань) [Текст] / В. Л. Маслійчук // Біографістика в контексті сучасних історичних та історіографічних досліджень: Харківський історіографічний збірник. — Х., 2003. — Вип. 6. — С. 38.

² Світленко С. Генеза індивідуального світу М. Т. Симоновича (Номиса) як об'єкт біографічного дослідження [Текст] / С. Світленко, А. Лимар // Спеціальні історичні дослідження: питання теорії та методики: Зб. наук. праць: У двох частинах. — К., 2006. — Число 13. — Ч. 1. — С. 283.

³ Юсов С. Генезис світоглядних уявлень В. Голобуцького і шляхи отримання «путівки до життя» [Текст] / С. Юсов // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. — 2007. — Вип. 16 (2). — С. 370.

відкидання. Приватне та громадське так тісно переплелися у реальному житті, що одне у відриві без іншого неможливо зрозуміти.¹

Останнім часом інтерес дослідників до застосування психологічних методів під час вивчення життєвого шляху особистості стає все більш помітним в українській біографістиці. Вітчизняна наука вже має можливість похвалитися наявністю паростків вельми молодого, проте вже досить поширеної у наукових колах Західної Європи та особливо Північної Америки галузі знань — психобіографістики, тобто зводу відомостей про теорію та практику написання психобіографій. Під психобіографією ми будемо розуміти один із напрямів проведення дослідження життя, який спирається на експліцитне використання формальних психологічних теорій при інтерпретації індивідуального життя.² Класиком сучасної психобіографістики В. Шульцем сформульовані основні принципи, на яких має ґрунтуватися якісне дослідження у даній царині знання. Їх короткий зміст виглядає наступним чином: психобіографія не є патографією, тобто описанням душевної хвороби особистості; при написанні психобіографії використовуються біографічні дані, але психобіографія не є біографією як такою, адже ставить на меті не розкриття якнайповнішої історії життя особистості, а звернення уваги на якийсь один аспект; психобіографія не зводиться до вивчення лише дитинства особи, адже досвід, якого набула людина у підлітковому або дорослому віці, може бути не менш цінним; під час проведення дослідження автор не повинен обмежуватися однією лише теорією З. Фрейда; психобіографія не шукає єдиної причини, котра би могла пояснити той чи інший вчинок людини, усі можливі детермінанти поведінки мають розглядатися в комплексі; психобіографія не є тільки особистісно-орієнтованим текстом, вона не може бути написана без урахування загального контексту епохи, політичного, економічного, соціального середовища.³

¹ Стус Д. Біографія: суб'єктивізація об'єкта [Текст] / Д. Стус // Київська старовина. — 2002. — № 2. — С. 36.

² Ващенко В. В. Психобіографія [Текст] / В. Ващенко // Історіографічний словник / С. І. Посохов, С. М. Куделко, Ю. Л. Зайцева [та ін.]; За ред. С. І. Посохова. — Х., 2004. — С. 222–223.

³ Schultz W. T. What Is Psychobiography? [Електронний ресурс] / W. T. Schultz. — Режим доступу: <http://williamtoddschultz.wordpress.com/what-is-psychobiography/>. — Доступ — 27. 11. 2011 р.

В українській історичній науці перші кроки на шляху застосування психобіографічного підходу до вивчення особистості пов'язані насамперед із ім'ям дніпропетровського ученого-грушевськознавця В. Ващенка. Автор у своїх монографіях¹, спираючись на новітні концепції західної науки, спробував проаналізувати особистість свого героя крізь призму нібито виявленої у нього «неврастенії». Роботи викликали в українському історичному співтоваристві певний резонанс та були удостоєні неоднозначних оцінок: від в цілому позитивних² до різко негативних.³ Головним критичним зауваженням було визнання того факту, що В. Ващенко, не будучи кваліфікованим спеціалістом у галузі людської психології та не володіючи фахово методиками психоаналізу, неминуче припустився у своїх дослідженнях неточностей та довільних інтерпретацій.⁴ Однак, у будь-якому разі слід визнати, що серед українських істориків саме В. Ващенко найближче підійшов до реалізації вищезазначених стандартів психобіографічного дослідження, закріплених у західній дослідницькій практиці, та заклав міцний фундамент до проведення подальших розвідок у вказаній сфері.

Таким чином, вітчизняна біографістика, котра сформувалася і до останнього часу розвивалася виключно у руслі позитивістської методології, поступово починає змінювати свої риси. Поряд із життєписами, написаними із дотриманням основних програмних принципів усталеної традиційної моделі, починає з'являтися все більше публікацій, створених під впливом новітніх тенденцій в історичній науці. Особливо перспективною із цієї точки зору виглядає психобіографістика як

¹ Ващенко В.В. Неврастенія: непрочитані історії (Деконструкція одного надпису — сеанс прочитання автомонографії М. Грушевського) [Текст]/В.В. Ващенко. — Д., 2002. — 408 с.; Ващенко В.В. Від самопрезентації до методології: психобіоісторіографічний вимір простору історіописання М. Грушевського [Текст]/В.В. Ващенко. — Д., 2007. — 324 с.

² Див. наприклад: Куделко С.М. Сторінки непрочитаної історії [Текст]/С.М. Куделко//Біографістика в контексті сучасних історичних та історіографічних досліджень: Харківський історіографічний збірник. — Х., 2003. — Вип. 6. — С. 185–186.

³ Див. наприклад: Гирич І. Увага, неофройдиристи йдуть! [Текст]/І. Гирич//Дзеркало тижня. — 2004. — 11 грудня.

⁴ Яковенко Н. Вступ до історії [Текст]/Н. Яковенко. — К., 2007. — С. 251.

своєрідний синтез біографічного та психологічного підходів до вивчення особистості.

Дослідження життєвого шляху І.Ю. Репіна, проведені вітчизняними фахівцями, в цілому були підвладними описаним тенденціям в розвитку вітчизняної біографістики. Разом із тим, запропонований читачеві кут зору на постать геніального живописця часто був детермінований не тільки віяннями всередині самої науки, але й екзогенними факторами, зокрема, продиктованим владою соціальним замовленням на конструювання усталеного образу знаменитої людини із певним набором рис. Враховуючи те, що наше дослідження направлене на з'ясування впливу релігійного чинника на світогляд, а, відповідно, і на творчість митця, під час аналізу репінських біографій нами буде приділено першочергову увагу тому, як це питання висвітлювалося у різний час. У зв'язку із тим, що переважна більшість робіт була написана у концепті «наукової біографії» (за визначенням В. Ващенка), вважаємо за доцільне застосувати для їхнього описання згадану вище класифікацію, запропоновану Т. Павловою.¹ Окрім того, ми зупинимось не тільки на повних, але і на часткових життєписах (класифікаційна схема Т. Черкашиної²).

Перші біографічні нариси про І.Ю. Репіна почали з'являтися іще за його життя. Чи не перший життєпис тоді ще юного живописця вийшов з-під пера художнього критика В. Стасова у 1875 році.³ Критик навів основні події життя митця (місце народження, переїзд до столиці, навчання в Академії мистецтв, пенсіонерська поїздка за кордон), але основний акцент зробив на етапах його творчого поступу. У 1899 році стаття, присвячена І.Ю. Репіну, з'явилася в «Енциклопедичному словнику» Ф. Брокгауза та І. Ефрона.⁴ Проте основна кількість публікацій цілком природно почала виходити друком уже після його смерті.

Масив присвячених І.Ю. Репіну біографічних творів, написаних у СРСР до середини 1930-х рр., не можна назвати надто чисельним.

¹ Павлова Т.А. Историческая биографистика в СССР. — С. 40–42.

² Черкашина Т.Ю. Художня біографія: термінологічний аспект. — С. 196.

³ Стасов В.В. Илья Ефимович Репин [Текст]/В.В. Стасов//Избранные сочинения [Текст]: в 3 т./редкол.: Е.Д. Стасова [и др.]. — М., 1952. — Т. 1. — С. 525–540.

⁴ Репин Илья Ефимович [Текст]/[б.а.]//Энциклопедический словарь/Под ред. К.К. Арсеньева, Ф.Ф. Петрушевского. — СПб., 1899. — Т. 54. — С. 481.

Це, на нашу думку, було обумовлено кількома чинниками. Знаний художник, який через об'єктивні причини залишився за кордоном Радянської Росії та відмовився переїздити на її територію, очевидно, викликав невдоволення та занепокоєння з боку властей. З іншого боку, загальна художня ситуація, що склалася у країні у 1920-ті — на початку 1930-х рр., характеризувалася пануванням авангардизму, співзвучного пафосу докорінної перебудови всіх сфер буття. На цьому тлі Рєпін як один із найбільш відомих членів Товариства передвижників та представник реалістичної школи виглядав неактуально. Вказані чинники зумовили і характер рєпінських життєписів, котрі виходили друком у вказаний проміжок часу.

Одна із перших біографій, надрукованих у Радянському Союзі по смерті живописця, належала перу І. Грабаря¹ — художника, мистецтвознавця, учня Іллі Юхимовича. Автор запропонував стислий опис життя свого учителя та проаналізував його творчу спадщину. В даному тексті Рєпіна відкрито названо учнем іконописця², а його творчість, особливо раннього періоду, оцінено без зайвого захоплення: «Твори цього періоду [навчання в Академії мистецтв] ще мало говорять про майбутнього Рєпіна (...) і виглядають скоріше академічними та відсталими, аніж передовими».³ Згадуючи про найбільш відомі рєпінські картини побутової та історичної спрямованості — «Хресний хід у Курській губернії», «Іван Грозний та син його Іван», «Запорожці пишуть листа турецькому султанові», «Не чекали» (цей твір названо «найкращим серед написаних Рєпіним»⁴), І. Грабар приділяє особливу увагу вивченню живописних достоїнств та недоліків указаних полотен, уникаючи надто детального заглиблення у їхній політичний та соціальний контекст. В статті також згадуються (хоча й побіжно і в негативному плані) картини художника на релігійну тематику, зокрема, «Іди за Мною, сатано!». Підводячи підсумок своєї розповіді, мистецтвознавець зазначив, що

¹ Грабарь И. Э. Репин Илья Ефимович [Текст]/И. Грабарь//Энциклопедический словарь Русского библиографического института Гранат/Под ред. проф. Ю. С. Гамбарова [и др.]. — М., [1932]. — Т. 36. — Ч. 1. — Стлб. 536–541.

² Там само. — Стлб. 536.

³ Там само. — Стлб. 537.

⁴ Там само. — Стлб. 539.

не міг би віднести Іллю Юхимовича «до розряду тих великих майстрів живопису, яких в такій великій кількості дала світу Франція за минуле [XIX] сторіччя», пояснюючи це тим, що митець «не повністю використав відпущені йому природою дані» і «змушений був розмінювати свій унікальний дар живописця».¹ Як бачимо, в цілому публікація містить багато критичних зауважень на адресу І. Ю. Рєпіна, причому, на нашу думку, не завжди повністю виправданих.

Протягом кількох подальших років рєпінські життєписи виходили переважно у формі невеликих наукових статей, надрукованих у спеціалізованих продовжуваних виданнях.² Але вже 1937 року побачила світ двотомна монографія І. Грабаря «Рєпін» (перевидана у 1963–1964 роках³), за написання якої дослідник незабаром отримав Сталінську премію першого ступеня. Твір майже одразу став класичним для усіх дослідників рєпінського життя та творчості. У монографічному дослідженні автор зробив спробу панорамного висвітлення життєвого та творчого шляху митця. Крім того, він почав відходити від досить різких оцінок художньої спадщини живописця, зацентрувавши увагу на революційно-народницьких устремліннях художника.⁴

Така зміна трактовки образу І. Ю. Рєпіна, на нашу думку, могла бути обумовлена обмеженнями творчих експериментів, що почалися в СРСР з другої половини 1930-х років та були пов'язані зі стабілізацією правлячого режиму. Радянським працівникам мистецької сфери відтоді пропонувалося працювати у рамках єдиного методу — соціалістичного реалізму. У цих обставинах творчість І. Ю. Рєпіна, в мистецькій палітрі якого реалістичний напрямок займав одне із чільних місць, стала надзвичайно

¹ Грабарь И. Э. Репин Илья Ефимович. — Стлб. 541.

² Див. наприклад: Журавлева Е. Творчество Репина [Текст]/Е. Журавлева//Искусство. — 1936. — № 5. — С. 1–39; Леткова Е. О Репине [Текст]/Е. Леткова//Искусство. — 1936. — № 5. — С. 104–114 та ін.

³ Грабарь И. Э. Репин [Текст]: в 2 т./редкол.: В. Н. Лазарев [и др.]. — М., 1963–1964.

Т. 1: От первых шагов до эпохи расцвета. — 332 с.

Т. 2: От первых портретов эпохи расцвета до последних творческих лет. — 330 с.

⁴ Цит. за: Илья Ефимович Репин (1844–1930). Краткий рекомендательный указатель [Текст]/Сост. Е. Е. Левина; Под общ. ред. А. К. Лебедева. — М., 1950. — С. 40.

затребуваною. Із непростой та неоднозначної особи почали формувати ідеалізованого «типового представника» реалізму в живописі.

Почали поступово з'являтися короткі науково-популярні біографічні нариси, розраховані на масового читача. Зокрема, 1939 року вийшла друком розвідка Н. Моргунової-Рудницької¹, у 1940 році, до десятиї річниці з дня смерті І.Ю. Рєпіна, були видані роботи Я. Лещинського², Г. Тимошина³ та ін. Автори цих публікацій загострювали увагу на класовому походженні художника — вихідця із сім'ї бідних військових поселенців, — його подальшому співчутті до революційних ідей та написанні полотен на відповідну тематику. Разом із цим, релігійний чинник в житті митця ще не залишається поза увагою. Зі сторінок вказаних видань читач дізнається і про дитячі зайняття Рєпіна писанкарством, і про навчання в іконописній майстерні та власні іконописні практики, і про зрілі картини на релігійні сюжети (хоча згадки про них зазвичай подані у невідгукуючому світлі).

Але такі релігійні «ухили» у творчій спадщині митця були, очевидно, не надто вигідні для пануючої ідеологічної системи. Тому у відповідній статті, розміщеній в першому виданні «Великої радянської енциклопедії», Іллю Юхимовича називають уже не просто видатним вітчизняним живописцем, у творчості якого «знайшли відображення найкращі традиції російського реалістичного мистецтва», а митцем, який «зберіг заповіді революційних демократів Белінського, Чернишевського та Добролюбова».⁴ У тексті ми вже не зустрічаємо ніяких згадок про Православну релігію у житті та творчості митця; навпаки, увага акцентується на його матеріалістичному світогляді та співчутті до ідей радикальних соціальних перетворень. Зокрема, вказується, що художник «відізнався рядом своїх творів на політичні події минулого»; а вся творчість митця «несла у собі поряд із визвольними цілями свого часу ідеї справжньої гуманності, народності та гарячої віри у світле майбутнє».⁵

¹ Моргунова-Рудницкая Н. Д. Рєпин [Текст]/Н. Д. Моргунова-Рудницкая. — М.; Л., 1939. — 47 с.

² Лещинский Я. Д. И. Е. Рєпин. К десятилетию со дня смерти [Текст]/Я. Лещинский. — Л., 1940. — 46 с.

³ Тимошин Г. Рєпин [Текст]/Г. Тимошин. — Ростов н/Д., 1940. — 30 с.

⁴ Рєпин Илья Ефимович [Текст]/[б. а.]/Большая Советская Энциклопедия/Гл. ред. О. Ю. Шмидт. — М., 1941. — Т. 49. — С. 652.

⁵ Там само. — С. 655.

В роки Великої Вітчизняної війни інтерес до постаті Іллі Юхимовича зріс ще більше. Збільшилася кількість видань, розрахованих на масову аудиторію. З одного боку, це було пов'язано із сотою річницею від дня народження майстра пензля, котра була відзначена 1944 року; з іншого — необхідністю патріотичного виховання широких народних мас в умовах ведення кровопролитної війни на прикладі. Ювілею були присвячені життєписи, що вийшли з-під пера С. Дружиніна¹, А. Лебедева², А. Сидорова³. До кінця 40-х рр. ХХ ст. побачили світ також роботи М. Бабенчикова⁴, А. Савінова⁵ та інших.

Незважаючи на розмаїття прізвищ авторів, вказані біографічні твори були вкрай подібні один до одного. Зазвичай вони публікувалися у вигляді брошур кишенькового формату. У тексті науково-популярного характеру акцент робився насамперед на творчій складовій життя І.Ю. Рєпіна, постать же самого художника в основному виявлялась затуманеною. Зі сторінок творів до читача звертався не живий митець зі своєрідними рисами характеру, а залакований образ із вип'яченими рисами завзятого антиклерикала та революціонера. Усі епізоди життя живописця, які б порушували ідеальну модель біографії, або опускалися, або трактувалися вельми своєрідно. Наприклад, А. Сидоров намагався спростувати той факт, що першим учителем І.Ю. Рєпіна в царині мистецтва був іконописець, обґрунтовуючи це тим, що «Бунаков писав образи на картоні або просто на стінах церков, наслідуючи у своєму ділі не староруські ікони, а новий, сучасний йому релігійний живопис».⁶

Стаття у другому виданні «Великої радянської енциклопедії», що побачила світ 1955 року, остаточно зафіксувала за Іллею Юхимовичем кліше «найкрупнішого представника демократичного реалістичного

¹ Дружинин С. Н. И. Е. Рєпин [Текст]/С. Н. Дружинин. — М., 1944. — 39 с.

² Лебедев А. И. Илья Ефимович Рєпин (1844–1930) [Текст]/А. И. Лебедев. — М.; Л., 1944. — 23 с.

³ Сидоров А. А. Илья Ефимович Рєпин [Текст]/А. А. Сидоров. — [б. м.], 1943. — 31 с.

⁴ Бабенчиков М. В. И. Рєпин [Текст]/М. В. Бабенчиков. — М., 1949. — 40 с.

⁵ Савинов А. Илья Ефимович Рєпин [Текст]/А. Савинов. — Л., 1950. — 12 с.

⁶ Сидоров А. А. Илья Ефимович Рєпин. — С. 7.

російського мистецтва».¹ Аналогічна трактовка образу живописця відбилася і у статті, опублікованій у третьому виданні енциклопедії.²

Серед фундаментальних наукових праць, що виходили друком протягом наступних років, хочеться особливо виділити монографію О. Ляковської³, котра являє собою епічну оповідь про життя та творчість художника, детально знайомить читача із історією створення найбільш відомих його картин, наводить велику кількість ілюстрацій — як завершених творів, так і підготовчих ескізів. Проте початковому (життя у Чугуєві) та кінцевому (перебування у Пенатах) періодам життя художника авторкою, на наш погляд, приділено недостатньо уваги.

Починаючи з 1960-х років науково-популярні та науково-художні біографії І. Ю. Рєпіна набули якісно нового звучання. Великою мірою це стало можливим завдяки появі великої кількості спеціалізованих наукових праць, котрі висвітлювали окремі грані життя генія живопису (про них мова піде дещо пізніше). Рєпінські життєписи виходили з-під пера С. Пророкової⁴, Н. Моргунової-Рудницької⁵ та інших авторів, котрі, за поодиноким виключенням⁶, почали відходити від поширеної до того часу форми короткого нарису, присвяченого в основному творчому шляху живописця. Тепер, окрім аналізу творчого шляху митця, біографи робили спроби досягнути та розкрити перед читачем постать самого художника, з метою чого більша увага приділялася повсякденному життю портретованого героя, його взаємовідносинам із людьми у неформальному середовищі спілкування (у т. ч. в родині) тощо.

У 1987 році була опублікована науково-художня біографічна повість С. Венгловського.⁷ Автор відійшов від заїждженого образу

¹ Сарабьянов Д. В. Репин Илья Ефимович [Текст]/Д. В. Сарабьянов, А. А. Федоров — Давыдов//Большая Советская Энциклопедия/Гл. ред. Б. А. Введенский. — М., 1955. — Т. 36. — С. 397.

² Репин Илья Ефимович [Текст]/[б. а.]//Большая Советская Энциклопедия/Гл. ред. А. М. Прохоров. — М., 1975. — Т. 22. — С. 37–38.

³ Ляковская О. А. Илья Ефимович Репин [Текст]/О. А. Ляковская. — М., 1962. — 345 с.

⁴ Пророкова С. А. Репин [Текст]/С. А. Пророкова. — М., 1960. — 415 с.

⁵ Моргунова-Рудницкая Н. Д. Илья Репин. Жизнь и творчество [Текст]/Н. Д. Моргунова-Рудницкая. — М., 1965. — 295 с.

⁶ Роттерт Т. Г. Илья Ефимович Репин [Текст]/Т. Г. Роттерт. — Л., 1966. — 47 с.

⁷ Венгловский С. А. Илья Репин [Текст]/С. А. Венгловский. — К., 1987. — 224 с.

художника, який пропагувався протягом попередніх п'яти десятиріч років. У книзі ми бачимо не знеособлену постать, всі дії якої можна трактувати однозначно; перед нами постає жива людина зі своїми болями та радощами, вадами характеру, особливостями поведінки тощо.

На нашу думку, авторів вдалося вдало вписати до контексту повісті не лише зовнішні чинники, котрі впливали на настрої та творчі уподобання художника; не менш майстерно та делікатно він торкається і внутрішніх детермінант. Чи не вперше серед рєпінських біографій ми знаходимо обережні відсилки до «слизьких» тем, яких було не заведено торкатися в аналогічних публікаціях попередніх років. Серед них — тісне спілкування із Емілією, кузиною-монахиною Верхо-Харківського Миколаївського монастиря¹; складні відносини із першою дружиною В. О. Шевцовою та романтичні захоплення зрілих років²; відхилення у психічному здоров'ї дітей художника — Надії та Юрія³; революція та громадянська війна в Росії як чинники, що підштовхнули митця до написання трагічних картин Євангельського циклу⁴ тощо. Революційна, народницька тема у творчості митця теж не залишена поза увагою, але їй приділене не домінантне місце; вона вписана у загальний контекст творчої біографії митця.

Безперечно, робота має і недоліки, до яких відносимо насамперед недостатньо детальне висвітлення життя І. Ю. Рєпіна після набуття Фінляндією незалежності. Проте ці вади можуть бути пояснені недостатньою можливістю доступу до документальних джерел, що стосувалися вказаного періоду. В цілому ж, на нашу думку, біографічна повість С. Венгловського є одним із найбільш досконалих зразків науково-художніх викладень біографії І. Ю. Рєпіна.

Протягом останніх двадцяти років публікаторська діяльність не припинялася. Короткий нарис з'явився у «Популярній художній енциклопедії живопису».⁵ У цій статті художник постає насамперед у ролі

¹ Венгловский С. А. Илья Репин [Текст]/С. А. Венгловский. — К., 1987. — С. 145–146.

² Там само. — С. 193–194.

³ Там само. — С. 209.

⁴ Там само. — С. 210–211.

⁵ Репин Илья Ефимович [Текст]/[б. а.]//Энциклопедический словарь живописи: Западная живопись от Средних веков до наших дней/Под ред. М. Лаклотта и Ж.-П. Кюзена. — М., 1997. — С. 816–817.

співця російської історії та дійсності, багато уваги приділено і його портретній творчості. Але в той же час у статті відсутні жодні згадки про твори митця на революційну та релігійну теми, а життєпис фактично переривається на 1917 році (за дванадцять років до смерті художника). На нашу думку, це дає читачеві уривчасте уявлення про художню спадщину митця та широту його творчого діапазону.

Серед науково-художніх видань пострадянського часу можемо виділити роботу О. Тагліної¹, в якій авторка прагне по можливості неупереджено відбити усі аспекти життя І. Ю. Рєпіна, але не уникає вад, помічених нами у згаданих вище роботах (а саме — недостатній рівень висвітлення окремих періодів життя героя).

Слід відзначити, що науково-популярні публікації останніх років були в основному представлені окремими випусками продовжуваних видань, присвячених історії вітчизняного та світового мистецтва. Укладачі рєпінського випуску видання «Художня галерея»² досить коротко зупинилися на особистій біографії Іллі Юхимовича, приділивши основну увагу його творчості. Робота побудована за систематичним принципом, і, зокрема, включає такі підрозділи, як «Релігійні картини», «Селянська тема», «Сімейні портрети», «Політичні сюжети», «Відомі співвітчизники» тощо. Це дозволило презентувати для читачів майже усі грані творчості Рєпіна, прослідкувати динаміку змін його естетичних та світоглядних переконань. У відповідних випусках видань «Великі імена: Із зібрання Державної Третьяковської галереї»³ та «Великі художники»⁴, навпаки, більшу увагу приділено життю художника, а рєпінські творчі практики вписані в його контекст.

Паралельно із написанням повних біографій І. Ю. Рєпіна, ішов і розвиток його часткових біографій, тобто увага авторів приділялася і вивченню та аналізу окремих граней життєвого та творчого шляху

¹ Таглина О. В. Илья Репин [Текст]/О. В. Таглина. — Х., 2009. — 123 с.

² Художественная галерея. Полное собрание работ всемирно известных художников. № 36. Илья Репин. [Текст] — [К.], 2005. — 31 с.

³ Великие имена: Из собрания Государственной Третьяковской галереи. № 11. Илья Репин [Текст]/редкол.: Л. Иовлева [и др.]. — [М.], 2007. — 32 с.

⁴ Великие художники. Илья Ефимович Репин (1844–1930) [Текст]/[автор текста С. Королева]. — М., 2010. — 52 с.

живописця. Інтенсифікація досліджень подібного характеру спостерігалася в останні воєнні та особливо післявоєнні роки.

Насамперед хотілося б сказати про наукові розвідки регіонального спрямування, тобто присвячені вивченню зв'язків митця із різними територіями колишньої Російської імперії. Найбільшу зацікавленість із нашого боку викликають, безперечно, дослідження, що висвітлюють взаємозв'язки художника із нашою країною, хоча їхня сутність сформульована П. Говдею та О. Коваленком в одному реченні: «Ілля Рєпін любив Україну, де він народився і виріс, щиро любив український народ».¹ До нинішнього часу вийшла фактично єдина фундаментальна наукова робота, написана у вказаному напрямку — монографія Ю. Белічка.² Основна ж кількість наукових розвідок була присвячена висвітленню рєпінських слідів в окремих регіонах України, а особливо на Харківщині.

До середини 1940-х років доакадемічний період життя І. Ю. Рєпіна багато у чому був загадкою навіть для спеціалістів, не кажучи вже про масову аудиторію. Одним із перших спробував пролити світло на це питання уже неодноразово згаданий нами І. Грабар. Безпосереднім об'єктом його дослідження виступила чугуївська іконописна школа³, вихідцем із якої був Ілля Юхимович, тому ім'я самого Рєпіна у ній згадується опосередковано. Проте наведені в ній матеріали дають змогу судити про еволюцію творчого розвитку молодого художника під впливом чугуївського культурного середовища, і тому ця розвідка, на нашу думку, цілком може бути зарахована до масиву рєпінської біографічної історіографії.

Інший, не менш знайомий дослідник — В. Москвінов — звернувся до постаті І. Ю. Рєпіна у переддень Великої Вітчизняної війни, іще у 1940 році. Йому вдалося зібрати унікальні свідчення далеких родичів художника та людей, котрі знали його особисто. Багато із них не пережили років воєнного лихоліття, тож зібрана інформація була без

¹ Говдя П. І. Передвижники і Україна [Текст]/П. І. Говдя, О. М. Коваленко. — К., 1078. — С. 16.

² Белічка Ю. В. Україна в творчості І. Ю. Рєпіна [Текст]/Ю. В. Белічка. — К., 1963. — 125 с.

³ Грабарь И. Э. Чугуевские учителя Репина [Текст]/И. Э. Грабарь//Репин. Художественное наследство: в 2 т./редкол.: И. Э. Грабарь [и др.]. — М.; Л., 1948. — Т. 1. — С. 17–32.

перебільшення унікальною. Вже по закінченню Великої Вітчизняної війни В. Москвінов доповнив та систематизував накопичені матеріали та виклав їх у науковій статті «Репінськими місцями Харківщини».¹ Його розвідка порівняно із роботою Грабаря є більш широкою і за хронологічними рамками, котрі охоплюють 1844–1914 рр., і за кількістю піднятих питань. Робота складається із шести підрозділів, кожен із яких висвітлює окреме питання — становище Чугуєва та його околиць у 1840-х роках; спогади земляків про молодого живописця; чугуївська іконописна школа; гостювання Іллі Юхимовича в Чугуєві уже у ранзі відомого на всю країну художника; генеалогія родини Репіних; святкування сторіччя художника в Чугуєві.

Зазначена стаття ще не дає читачеві цілісного уявлення про зв'язки митця із його малою батьківщиною, а лише намічає окремі проблемні моменти, котрі мають бути вирішені в ході подальших досліджень. Ці та інші питання були згодом набагато більш ґрунтовно розкриті у наступній роботі В. Москвінова «Репін на Харківщині»², яка на сьогоднішній день може вважатися найбільшим повним науковим дослідженням із зазначеної проблематики.

Перебуванню художника в Чугуєві у 1876–1877 роках, після повернення із закордонної поїздки, присвячено окрему главу в популярній публікації А. Каштаньєра.³ Але ця глава містить багато неточностей та фактичних неспівпадань (для прикладу, учень Репіна художник С.М. Прохоров народився 1873 року в Малоярославці Калузької губернії, зі знаним живописцем познайомився лише на початку ХХ ст. у Петербурзі, а, отож, ніяк не міг у Харкові 1877 року «розпитувати Репіна про паризькі виставки»⁴, як про це пише А. Каштаньєр). Тому, з нашої точки зору, вказаний текст має лише художню, а не наукову цінність; типологічно він може бути віднесений до романтизованої біографії.

¹ Москвінов В. Н. По репинским местам Харьковщины [Текст]/В. Н. Москвінов//Репин. Художественное наследство: в 2 т./редкол.: И. Э. Грабарь [и др.]. — М.; Л., 1949. — Т. 2. — С. 393–429.

² Москвінов В. Н. Репин на Харьковщине [Текст]/В. Н. Москвінов. — Х., 1959. — 102 с.

³ Каштаньєр А. Г. Имена на мраморе [Текст]/А. Г. Каштаньєр. — Х., 1957. — 183 с.

⁴ Там само. — С. 27.

Після того як у Чугуєві 1969 року відчинив для відвідувачів свої двері Художньо-меморіальний музей І. Ю. Репіна¹, велика кількість наукових та науково-популярних публікацій вийшла з-під пера співробітників цього музею. Серед розвідок основну частину займають ті, що висвітлюють дитячі та підліткові роки митця², а також генеалогію роду Репіних.³

Науково-дослідницька робота проводиться також співробітниками Харківського художнього музею, у фондах якого зберігається найбільша репінська колекція в Україні. До сто п'ятдесятої річниці від дня народження живописця було проведено науково-практичну конференцію⁴, учасники якої додали нових штрихів до строкатої картини життя та творчості Іллі Юхимовича.

Репінські сліди на Слобожанщині також ставали об'єктом вивчення В. Берліна⁵, С. Хаустової⁶ та інших. Не залишилися поза дослідницьким об'єктивом і зв'язки митця із Сумщиною⁷ та Луганщиною.⁸

Якщо слобожанську землю традиційно асоціюють із роками дитинства та отрочтва І. Ю. Репіна, то найостанніший і ще менш досліджений період його життя нерозривно пов'язаний із селищем Куоккала (нині — Репіно Ленінградської області Російської Федерації). Мала вивченість

¹ Андрущенко Г. Б. Художественно-мемориальный музей И. Е. Репина [Текст]/Г. Б. Андрущенко. — Х., 1988. — С. 5.

² Див. наприклад: Козачук В. Дитинство художника [Текст]/В. Козачук//Червона зірка. — Чугуїв, 1989. — 1 серп.; І. Є. Репін та Чугуєвщина [Текст]/Музей України. — 2006. — № 1. — С. 18–22. — Без підпису, та ін.

³ Див. наприклад: Бучастая С. И. И. Е. Репин: родословная гения [Электронный ресурс]/Бучастая С. И. — Режим доступа: <http://repin.chuguev.net/rodoslovna.htm>. — Доступ — 03.09.2011 г.; Бучастая С. И. Из родова И. Е. Репина [Электронный ресурс]/С. Бучастая. — Режим доступа: <http://repin.chuguev.net/rodovod%20repin.htm>. — Доступ — 03.09.2011 г.

⁴ Науково-практична конференція, присвячена 150-річчю від дня народження І. Ю. Репіна: тези доповідей та повідомлень [Текст]/[упоряд.: Денисенко О. Й.]; Упр. культури Харк. облвиконкому, Харк. худож. музей. — Х., 1994. — 47 с.

⁵ Берлин В. Д. Приглашение к тайне [Текст]/В. Берлин. — Х., 1995. — 128 с.

⁶ Хаустова С. Г. І. Ю. Репін та Слобожанщина [Текст]/С. Г. Хаустова//Науково-теоретичні здобутки Слобідської України: філософія, релігія, культура: зб. наук. статей за матеріалами конф. — Х., 2000. — С. 114–119.

⁷ Побожій С. І. Ілля Репін і Сумщина [Текст]/С. І. Побожій. — Суми, 2009. — 108 с.

⁸ Пенаты Репина на Луганщине [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://disi.org.ua/nav.php?action=article&id=33>. — Доступ — 12.02.2011 г.

подій того часу обумовлена тим, що Куоккала з 1917 по 1939 роки перебувала у складі незалежної Фінляндії і була приєднана до складу СРСР разом з частиною інших фінських земель по закінченню війни 1939–1940 рр. Тоді ж у рєпінському маєтку було відкрито меморіальний музей, але практично ніякої дослідницької роботи його співробітники розгорнути не встигли через початок Великої Вітчизняної війни.¹ Тому завіса над цим розділом рєпінської біографії почала відсуватися лише у повоєнні роки із публікацією статті І. Грабаря.²

У 1962 році музей було відновлено³, тож усі публікації подальших років були нерозривно пов'язані із його діяльністю. Серед найбільш цікавих хотілося б відзначити монографію О. Кириліної⁴, в якій авторка дала панорамну характеристику життя художника протягом першої третини ХХ ст. Хоча увагу дослідниці неминуче привертала події зовнішнього, громадського життя митця, все ж таки основну свою увагу вона сфокусувала на повсякденному, приватному: спробувала дати характеристику особистісним якостям Рєпіна, проаналізувала непрості родинні відносини, описала побут та звички кожного із сім'ї тощо. Т. Бородіна у своїй публікації «Погляд збоку»⁵, навпаки, основну увагу приділила подіям публічного життя митця, зокрема, розказала про його виставкову діяльність, описану в зарубіжній пресі першої третини ХХ ст.

Увагу дослідників привертала й інші території колишньої Російської імперії, які відвідував Ілля Юхимович протягом усього свого довгого та насиченого творчого життя. Зокрема, С. Лісецький у своєму науково-популярному нарисі «Рєпінськими місцями» розповів про перебування художника на Поволжі під час створення полотна «Бурлаки

¹ Бородіна Т. П. «Пенаты» — музей-усадьба И. Е. Репина [Текст]/Т. П. Бородіна//Декоративное искусство. — 2004. — № 3. — С. 32.

² Грабарь И. Э. Зарубежный период Репина [Текст]/И. Э. Грабарь//Репин. Художественное наследство: в 2 т./редкол.: И. Э. Грабарь [и др.]. — М.; Л., 1948. — Т. 1. — С. 293–308.

³ Бородіна Т. П. «Пенаты» — музей-усадьба И. Е. Репина. — С. 33.

⁴ Кириллина Е. В. Репин в «Пенатах» [Текст]/Е. Кириллина. — Л., 1977. — 208 с.

⁵ Бородіна Т. П. Взгляд со стороны: к 165-летию со дня рождения Ильи Репина [Электронный ресурс]/Бородіна Т. — Режим доступа: <http://www.inieberega.ru/node/192>. — Доступ — 18.11.2011 г.

на Волзі» у 1870–1873 рр. Автор включив до контексту і сучасні йому події, а саме процес спорудження Куйбишевської ГЕС, який відбувався у 1950–1957 роках, тим самим перекинувши місток від минулого до сьогодення і протиставивши рабську працю та безправ'я бурлаків ентузіазму будівників «світлого майбутнього».

Не залишилися непоміченими і творчі сліди, залишені Рєпіним у двох російських столицях. Зокрема, рокам життя митця, проведеним у Москві, було присвячено наукові розвідки В. Москвінова¹ та С. Іванова.² Подібні за темою, ці роботи принципово відмінні за характером викладення матеріалу. Зокрема, робота Москвінова спрямована насамперед на дослідників рєпінської творчості та являє собою приклад наукового дослідження мемуарно-топографічного характеру, адже автор насамперед ставив перед собою завдання прослідкувати, коли і за яких обставин Рєпін відвідував Москву, де саме у цьому місті він жив та працював, який вплив справило московське товариство на творчість митця тощо. Окрім цього, авторів вдалося відшукати та висвітлити у своїй публікації багаті, до того часу маловідомі або зовсім невідомі, біомонографічні рєпінські матеріали. Робота Іванова, у свою чергу, направлена на більш широку, масову аудиторію, і може бути віднесена до науково-популярного типу. Дослідження Г. Прибульської «Рєпін у Петербурзі»³ розкриває перед нами практично усю панораму біографії художника, адже із Північною Пальмірою він був пов'язаний практично протягом усього свого усвідомленого творчого життя. Особливий акцент у роботі дослідниці робиться на повсякденному житті Іллі Юхимовича, а також на історії написання ним окремих творів, більшою мірою портретних.

Про творчі звершення Рєпіна, основи яких були закладені під час перебування художника у підмосковному маєтку Мамонтових Абрамцеві, яке в останній чверті ХІХ ст. зайняло нішу одного з найяскравіших мистецьких осередків країни, розповідає дослідження В. Пилипенка.⁴

¹ Москвинов В. Н. Репин в Москве [Текст]/В. Н. Москвинов. — М., 1954. — 116 с.

² Иванов С. В. Москва в жизни и творчестве И. Е. Репина [Текст]/С. Иванов. — М., 1960. — 142 с.

³ Прибульская Г. И. Репин в Петербурге. — 295 с.

⁴ Пилипенко В. Н. И. Репин в Абрамцеве [Текст]/В. Пилипенко. — Л., 1980. — 78 с.

Протягом останніх двадцяти років значно зросла кількість наукових розвідок, що розкривають грані біографії митця, пов'язані із його білоруським маєтком Здравньово на Вітебщині. Очевидно, це є наслідком музеєфікації пам'яті про живописця на білоруських теренах — Музей-садиба І.Ю. Репіна «Здравньово» відчинив для відвідувачів свої двері 1988 року.¹ На сьогоднішній день найбільш знаним білоруським дослідником творчості І.Ю. Репіна є старший науковий співробітник музею В. Шишанов, перу якого належать чисельні розвідки з указаної проблематики.²

Можемо виділити ще одну групу робіт, котрі не представляють собою викладення цілісної біографії митця і не торкаються окремих періодів його життя, пов'язаних із тими чи іншими регіонами. Ці дослідження цієї групи розкривають окремі грані духовного світу художника: його світоглядних установок, естетичних уподобань, релігійних переконань тощо.

Не секрет, що оточення може достатньо сильно вплинути на життя людини у всіх його проявах. Ілля Юхимович і сам був щонайменше неординарною особистістю, а спілкування із провідними діячами мистецтва вносило нові нотки до симфонії репінської душі. Історія спілкування І.Ю. Репіна із живописцями та художніми критиками (І.М. Крамським, В.О. Серовим, В.Д. Поленовим, В.В. Стасовим тощо) достатньо повно висвітлена практично у всіх розгорнутих біографічних творів про І.Ю. Репіна. Його ж зносини із представниками інших галузей мистецтва вельми часто залишалися «за кадром». В той же час, за словами

¹ Шишанов В. Здравнево. Исторический облик и музефикация усадьбы [Электронный ресурс]/В. Шишанов. — Режим доступа: http://vash2008.mylivepage.ru/file/index/next_10198.0.2009_08_24_21_25_27. — Доступ — 15.02.2011 г.

² Див. наприклад: Шишанов В.А. К истории коллекции работ И.Е. Репина в Витебском областном краеведческом музее [Электронный ресурс]/В.А. Шишанов. — Режим доступа: <http://repin.chuguev.net/>. — Доступ — 15.02.2011 г.; Шышанаў В. Невядомае Здраўнёва [Электронны рэсурс]/Шышанаў В. — Режим доступа: http://vash2008.mylivepage.ru/wiki/1358/546_%D0%9D%D0%95%D0%92%D0%AF%D0%94%D0%9E%D0%9C%D0%90%D0%95_%D0%97%D0%94%D0%A0%D0%90%D0%8E%D0%9D%D0%81%D0%92%D0%90_2_%D1%87%D0%B0%D1%81%D1%82%D1%8C. — Доступ — 15.03.2011 г.; Шишанов В.А. Репин и Беларусь [Электронный ресурс]/В.А. Шишанов. — Режим доступа: <http://repin.chuguev.net/>. — Доступ — 15.02.2011 г. та ін.

І. Зильберштейна, «жоден із російських художників не був пов'язаний із рідною літературою та її представниками такими міцними узами, як Ілля Юхимович Репін».¹ Саме цей мистецтвознавець був особливо зацікавлений проблемою спілкування художника із класиками вітчизняної літератури — його сучасниками. Автором була задумана монографічна робота «І.Ю. Репін та російські письменники», котра так і не побачила світ. Зате до нашого часу дійшли два наукових нариси, які відбивають історію спілкування майстра пензля із М. Горьким² та І. Тургеневим.³ Незабаром після виходу указаних розвідок була опублікована робота М. Машковцева, присвячена творчій співпраці живописця із Л. Толстим.⁴ Ця тріада досліджень розкриває постать І.Ю. Репіна із цікавого боку: у них ми бачимо не тільки і не стільки живописця, а мислителя, людину, що «пропускає через себе» усі події навколишнього світу та по-своєму їх інтерпретує. Скласти уявлення про видозміни, що відбувалися у поглядах митця із плином часу, дозволяє послідовне вивчення усіх трьох робіт, адже періоди спілкування із трьома літераторами є різними. Так, із І. Тургеневим Ілля Юхимович познайомився у 1874 році, будучи ще молодим художником, котрий щойно покинув Петербург та відправився до Європи у пенсіонерську поїздку; із Л. Толстим розпочав тісне спілкування у 1880 році, перебуваючи на злеті своєї слави; із М. Горьким — у 1904, уже будучи зрілим майстром та людиною поважного віку.

Але письменники були не єдиними представниками творчих професій, із якими водив дружбу Ілля Юхимович. Художник пристрасно полюбляв музику, вона посідала у його житті важливе місце, а близьке спілкування із такими стовпами вітчизняного музичного мистецтва як О. Бородин, М. Мусоргський, А. Рубінштейн та іншими дозволяло живописцеві ще більше проникнути до її ества. Значні матеріали про роль та місце звукового мистецтва у житті І.Ю. Репіна зібрала та узагальнила

¹ Зильберштейн И. Утраченные портреты писателей работы Репина [Текст]/И. Зильберштейн//Огонек. — 1950. — № 40 (1217). — С. 23–25.

² Зильберштейн И. С. Репин и Горький [Текст]/И. С. Зильберштейн. — М.; Л., 1944. — 108 с.

³ Зильберштейн И. С. Репин и Тургенев [Текст]/И. С. Зильберштейн. — М.; Л., 1945. — 168 с.

⁴ Машковцев Н.Г. Толстой в произведениях И.Е. Репина [Текст]/Н.Г. Машковцев. — М., 1948. — 41 с.

Г. Тюменева¹, розвідка якої більшою мірою присвячена класичній музиці. Роль народної музики та пісні у біографії митця розкрили у своїй публікації Б. та І. Грановські.²

І.Ю. Репін як досвідчений живописець не міг не ділитися знаннями, накопиченими за роки професійної діяльності, із молодими колегами, які тільки-но розпочинали свій шлях у мистецтві. Він давав приватні уроки, а також протягом 1893–1907 обіймав посаду професора Петербурзької Академії мистецтв. Про особливості педагогічних прийомів Іллі Юхимовича, його взаємовідносини із учнями та колегами по виладацькому цеху розповідає книга І. Бродського «Репін-педагог».³

Царина особистої релігійності часто виявляється однією із найбільш потаємних сфер людської особистості. Зазвичай подібні переживання людина тримає при собі, тож їхнє реконструювання є вкрай складним завданням. Як ми неодноразово зазначали, протягом багатьох десятиліть із постаті І.Ю. Репіна намагалися виліпити знеособлений образ революціонера-демократа, який рішуче відмітав би усе, що стосувалося б Православної релігії та віри у Бога. Тому єдина виявлена нами спеціальна стаття, написана за радянських часів, носить характерну назву «Антиклерикалізм у творах І.Ю. Репіна».⁴ Парадоксально, але після знайомства із нею у читача складається ефект прямо протилежний замисленому автором: художник виглядає не антиклерикалом, а глибоко віруючою людиною. Однак робота подібного характеру в радянській історіографії була скоріше виключенням. Основний (хоча й нечисельний) масив публікацій, присвячених безпосередньо розкриттю релігійного чинника у долі та творчості живописця, з'явилися уже в роки незалежності України. Серед таких статей звернемо увагу

¹ Тюменева Г.А. Музыка в жизни Репина [Текст]/Г.А. Тюменева//Репин. Художественное наследство: в 2 т./редкол.: И.Э. Грабарь [и др.]. — М.; Л., 1948. — Т. 1. — С. 544–579.

² Грановский Б.Б. Русская песня в жизни Репина: новые материалы [Текст]/Б.Б. Грановский, И.Н. Грановский. — М., 1962. — 32 с.

³ Бродский И.А. Репин — педагог [Текст]/И.А. Бродский. — М., 1960. — 127 с.

⁴ Ельшина Н.А. Антиклерикализм в произведениях И.Е. Репина [Текст]/Н.А. Ельшина//Ежегодник музея истории религии и атеизма. — М.; Л., 1959. — Вып. 3. — С. 249–264.

на роботу В. Кустова¹, та особливо — на статтю, розміщену у «Православній енциклопедії Харківщини».²

Новітні тенденції в українській біографістиці, а саме застосування методів психології до вивчення життєвого шляху особистості в історичній перспективі, майже не знайшли відгуку серед біографічних досліджень постаті І.Ю. Репіна. В. Хаустов у своїй статті³ спробував проаналізувати особистість митця з точки зору психоаналітичної концепції З. Фрейда. Окремі елементи психобіографічного підходу помічені у згаданій вище монографії «Ілля Репін і Сумщина».⁴ Зокрема її автор С. Побожій спробував проаналізувати темперамент художника на основі дослідження емоційної складової його картин. Але наведені автором дані, на наш погляд, недостатньо повні та не завжди точні, тому в даному випадку радше можна говорити про окремі елементи психобіографічного підходу в структурі роботи.

Підводячи підсумок вищевикладеного, можемо сказати, що, не дивлячись на широку популярність І.Ю. Репіна в СРСР, а згодом — на пострадянських теренах, не можна сказати, що особистість митця була вивчена досконально. Аналіз історіографії пересвідчує нас у тому, що в біографії живописця ще існують лакуни, котрі потребують заповнення. Насамперед це стосується проблеми висвітлення ролі релігії у житті та творчості художника, а також вивчення його постаті із застосуванням психобіографічного підходу.

¹ Кустов В. Восемьдесят лет дороги ко Христу. Жизнь и творчество Ильи Репина [Электронный ресурс]/В. Кустов. — Режим доступа: http://palomnic.org/art/pic/rus_isk/repin/4/. — Доступ — 16.10.2010 г.

² Репин Илья Ефимович [Текст]/[б.а.]//Православная энциклопедия Харьковщины/авт. идеи и рук. проекта В.В. Петровский; сост., отв. ред. А.Д. Каплин. — Х., 2009. — С. 410–412.

³ Хаустов В.П. Психоаналітичне розуміння генезису деяких творів І.Ю. Репіна [Текст]/В.П. Хаустов//Науково-теоретичні здобутки Слобідської України: філософія, релігія, культура: зб. наук. статей за матеріалами конф. — Х., 2000. — С. 119–125.

⁴ Побожій С.І. Ілля Репін і Сумщина. — С. 13–17.

Розділ II

Головні етапи життєвого та творчого шляху І. Ю. Репіна: Історико-історіографічний нарис

Біографія І. Ю. Репіна була об'єктом дослідження декількох поколінь мистецтвознавців та істориків культури; цей художник по праву увійшов до когорти класиків вітчизняного живопису. Ще за життя його постать стала легендарною, і вельми часто ця легенда ставала у суспільній свідомості більш реальною, аніж справжні факти з біографії та творчості живописця. Ім'я І. Ю. Репіна протягом довгих років асоціювалося виключно із реалізмом, в той час як вивчення художньої спадщини митця, пов'язаної із релігійною тематикою, безпосередньо підкорялося панівним ідеологічним настановам. Тож до нинішнього часу ця складова репінської творчості залишається чи не найбільш дискусійною з-поміж усього його багатющого мистецького доробку. Отож, постає нагальна потреба відстежити найголовніші події з біографії митця, схарактеризувавши при цьому основні трактовки духовно-релігійної складової його життя, здійснені вітчизняними та зарубіжними дослідниками.

Ілля Юхимович Репін народився 5 серпня (н. ст.) 1844 року у слободі Калмицькій на околиці Чугуєва.¹ Бать-

¹ Репин Илья Ефимович [Текст]/[б. а.]/Православная энциклопедия Харьковщины/авт. идеи и рук. проекта В. В. Петровский; сост., отв. ред. А. Д. Каплин. — Х., 2009. — С. 410.

ко художника, Юхим Васильович (1804–1894), був солдатом Чугуївського уланського полку. За участь у російсько-персидській та російсько-турецькій кампаніях його було нагороджено двома медалями, а також винесено ряд службових подяк. Юхим Васильович був гарячим патріотом і часто розповідав дітям про свої численні пригоди під час проходження військової служби.¹ Мати, Тетяна Степанівна (пом. у 1879 р.), була освіченою та релігійною жінкою. В юному віці вона в домашніх умовах, за допомогою брата та завдяки власній наполегливості, опанувала грамоту², що дозволило їй згодом навчити читанню власних дітей.³ Ця жінка фактично на своїх плечах винесла турботи про всю сім'ю, адже чоловік-військовий часто бував у походах. Сім'я ж була немалою: окрім Іллі, батьки мали старшу дочку Устину (померла, коли Іллі Юхимовичу було тринадцять років), двох старших синів (померли до народження Іллі), та двох молодших (Василя, котрий згодом закінчив Петербурзьку консерваторію і став музикантом; та Івана, що був хворобливим хлопчиком і помер у ранньому дитинстві).⁴

Серед чугуївців родина Репіних вважалася небідною, бо хліборобством вони не займалися, а належали до стану торгівців та промисловців. Коли батько бував удома, то займався торгівлею конями. Бабуся майбутнього митця, у помешканні якої на момент народження Іллі проживали Репіни, тримала заїжджий двір.⁵ Але матеріальне благополуччя було нестійким: як тільки батька відправляли до війська, становище родини погіршувалося. В оселі постійно перебували різноманітні казенні постояльці, а матір була змушена тяжко працювати на будівництві казарм, а також на дому шити шуби сусідкам.⁶ Проте коли батько повертався з чергового походу, в родину знову поверталися статки.

Родина Репіних відзначалася релігійністю. Юхим Васильович завжди відзначався ревною вірою в Бога, а майже усі останні роки свого життя провів, читаючи Святе Письмо. Ілля Юхимович, безперечно,

¹ Москвинов В. Н. Репин на Харьковщине. — С. 8–11.

² Репин И. Е. Далекое близкое. — С. 73.

³ Там само. — С. 68–69.

⁴ Бучастая С. И. И. Е. Репин: родословная гения.

⁵ Москвинов В. Н. Репин на Харьковщине. — С. 11.

⁶ Там само. — С. 12.

любив тата ніжною синівською любов'ю, однак похідне військове життя батька не дозволяло йому надто часто спілкуватися із дітьми. Тож у своїх листах та спогадах Ілля Юхимович згадував про нього значно рідше, ніж про матір.¹

Мати — це особлива постать у долі будь-якої людини. Проте в Іллі Юхимовича зв'язок із ненькою був особливо міцний. У липні 1867 року художник у листі до свого друга А.В. Прахова відзначав: «Мати моя надзвичайно добра жінка та дуже мене любить».² Ілля Юхимович платив Тетяні Степанівні тим самим; згадуючи свої дитячі роки, митець писав: «Я дуже любив свою матусю... Одного разу мені уявилося: а якщо моя матінка помре?! У мене почалося навіть гарячкове марення...».³

Тетяна Степанівна відзначалася освіченістю та глибокою релігійністю, мала розвинений художній смак, непересічний розум та гарну пам'ять; іноді вона виявляла глибші й ґрунтовніші знання Православних канонів, ніж вони були у деяких місцевих священнослужителів.⁴ Свою повагу до Християнських цінностей ця жінка намагалася прищепити й дітям. Мати майбутнього живописця знала багато повчань Святих Отців і охоче переказувала їх дітям.⁵ Одним з найбільш улюблених занять у родині Репіних було читання уголос Житій Святих. На ці читання збиралися також родичі і знайомі родини Репіних. Згодом Ілля Юхимович згадував: «Матуся читає дуже гарно, ясно. І церковна мова така зрозуміла, а незрозуміле слово одразу пояснюється».⁶ Вимовлені матір'ю слова глибоко западали у дитячу душу. Хлопчик мав багату фантазію та надзвичайно яскраво уявляв собі усі описувані сцени. Вразливий малюк навіть «здумав зробитися святим та молився Богові». Він любив залишатись на самоті у затишному місці, та, будучи надійно схованим від сторонніх очей, дивився на небо та творив молитви.⁷

¹ Москвинов В. Н. По репинским местам Харьковщины. — С. 420–421.

² Прахов Н. А. Репин в 1860–1880 гг. (по материалам архива А. В. Прахова и по личным воспоминаниям). — С. 26.

³ Репин И. Е. Далекое близкое. — С. 77.

⁴ Там само. — С. 73.

⁵ Там само. — С. 77.

⁶ Там само. — С. 42–43.

⁷ Там само. — С. 43.

Діти в родині Репіних були практично позбавлені ігор, тому Ілля мусив сам шукати собі цікавих занять. Колись хлопчик вирішив створити собі іграшку-коника: кістяк зібрав з дощочок та ганчірок, вуха та гриву відтворив із залишків хутра, з якого мати шила шуби; хвіст зробив зі справжнього кінського волосу. Ця лялька, певне, і стала першим твором майбутнього геніального художника. Згодом він почав робити коників з бджолиного воску. Захоплювався Ілля й силуетними вирізками з паперу, а також розписом Великодніх писанок.¹

Перші систематичні уроки читання хлопчик почав отримувати від власної матері, котра організувала вдома щось на кшталт школи для власних та сусідських дітей. Чистописанню, арифметиці та Закону Божому його навчали місцеві священнослужителі.²

Коли Іллі виповнилося одинадцять, батьки влаштували його на навчання до Чугуївського топографічного корпусу. Того часу військові топографи проводили у провінційному містечку роботи зі зйомки та креслення карт місцевості; вони вважалися найбільш освіченими людьми в окрузі. Але у 1857 році їх поселення були ліквідовані, тож вони покинули Чугуїв.³ Проте юнак мріяв про продовження занять з рисунку та живопису, і за порадою топографа Завадовського вирішив звернутися до іконописців. Чугуївщина тоді славилася своїми майстрами іконопису; згодом Репін згадував багато прізвищ місцевих майстрів, але особливо тепло відгукувався про Шаманова, Персанова та Бунакова. Саме до І. М. Бунакова Репін зрештою вирішив піти навчатися.⁴

До шістнадцяти років Ілля досяг певної майстерності в іконописі, покинув свого вчителя та почав працювати в іконописних артілях.⁵ Він власноруч виконував великі настінні образи, причому його роботами були задоволені як товариші по артілі, так і замовники. Через деякий час Репін став досить відомим майстром в окрузі; його запрошували розписувати церкви у селах не тільки Харківської, а й Воронежської губерній.⁶

¹ Грабарь И. Э. Репин. — Т. 1: От первых шагов до эпохи расцвета. — С. 25.

² Репин И. Е. Далекое близкое. — С. 69.

³ Грабарь И. Э. Репин. — Т. 1: От первых шагов до эпохи расцвета. — С. 28.

⁴ Репин И. Е. Далекое близкое. — С. 96–97.

⁵ Там само. — С. 75.

⁶ Москвинов В. Н. Репин на Харьковщине. — С. 27.

Молодий іконописець непогано заробляв і цим істотно підтримував родину. Разом із тим хлопець, не покидаючи мрій про вступ до Петербурзької Академії мистецтв, виписав собі альбом «Північне сяйво», у якому друкувалися картини російських художників, а також роздобув Статут Академії з відомостями про навчальну програму цього навчального закладу.¹

Восени 1863 року, заробивши достатньо грошей, Рєпін вирушив до Петербурга. Послухавшись поради нових столичних знайомих, він одразу вступив до Малювальної школи Товариства заохочення художників, а також продемонстрував свої малюнки в Академії мистецтв. Проте там його спіткала невдача: юнакові вказали на недоліки у його вміннях та порадили відшліфувати техніку малюнку. Та уже на другому році навчання І. Ю. Рєпін був визнаний кращим учнем школи та отримав пораду від нового учителя — І. М. Крамського — вступати до Академії мистецтв.²

Однак цю пораду було не так легко виконати: в юнака виникали серйозні перепони, а саме брак значного обсягу знань. Щоправда, можна було поповнити лави вільних слухачів академічного курсу, але для цього необхідні були значні кошти, котрих у Рєпіна не було.³ Однак невдовзі мрія Іллі Юхимовича стала дійсністю: за порадою Крамського він звернувся до мецената — Ф. І. Прянішнікова, котрий був членом Товариства заохочення художників та захоплювався колекціонуванням живопису. Прянішніков згодився платити за навчання честолюбного хлопця, тож починаючи з кінця січня 1864 року Рєпін став вільним слухачем Академії мистецтв.⁴

Навчання було для юнака справою вельми складною, але й цікавою. Через кілька місяців він вирішив переатестуватися, і врешті був зарахований на перший курс Академії уже в якості дійсного студента. Для того, щоб прожити у Петербурзі, Рєпін брався за будь-яку роботу. Разом з тим він відповідально ставився до навчання, ретельно виконував усі академічні завдання, писав ескізи на античні та Біблейські сюжети, як

¹ Рєпін І. Е. Далекое близкое. — С. 74.

² Там само. — С. 122–123.

³ Там само. — С. 124.

⁴ Там само. — С. 128.

це було заведено в Академії, сумлінно відвідував лекції, здавав іспити і навіть написав картину на вільну тему — «Підготовка до іспиту» (1864 р., Державний Російський музей, Санкт-Петербург), котра була просякнута духом іронії та бешкетництва.¹

Одночасно Рєпін потоваришував із педагогом і тоді уже знаним художником, уродженцем Слобожанщини І. М. Крамським. Новий викладач мав репутацію бунтівника, адже у числі чотирнадцяти випускників Академії мистецтв відмовився від золотої медалі через те, що не отримав дозволу на написання дипломної роботи за власним сюжетом. Юнак став часто відвідувати його «Артіль чотирнадцяти» — товариство художників-бунтарів, яке згодом перетворилося на Товариство передвижників.² Спілкуючись із бунтівними живописцями, Рєпін сприймав народницькі ідеї, замальовував обличчя Каракозова, котрий у 1866 році здійснив замах на життя Олександра II.³

Разом із тим хлопець уже в ті далекі роки почав замислюватися про сенс буття та існування вищих сил, котрі керують усіма подіями на Землі. Його світогляд мав яскраво виражені елементи ідеалізму та релігійності. Іще у 1867 році Рєпін у листі до свого друга, історика мистецтва та археолога А. В. Прахова, писав, що визнає існування «ясного глибокого світового смислу» та «вічного розуму».⁴ Дещо згодом ці дещо розмиті категорії художник ототожнив із Богом. Так, у 1874 році, у листах до І. М. Крамського Ілля Юхимович писав, що Христа возвеличує над людським родом «глибоке релігійне почуття», міцна віра у себе як Божого посланця. Рєпін досить чітко визначив атеїзм як відкидання існування Бога, та назвав атеїстів холодними, мертвими людьми, котрі не вбачають жодного сенсу в житті, вірять тільки в органічне життя, але і його зневажають.⁵

Дипломну роботу випускник Академії написав на Євангельський сюжет, котрий був запропонований комісією. Картина «Воскресіння

¹ Великие художники. Илья Ефимович Репин (1844–1930). — С. 5.

² Моргунова-Рудницкая Н. Д. Илья Репин. Жизнь и творчество. — С. 14–16.

³ Пророкова С. А. Репин. — С. 39.

⁴ Прахов Н. А. Репин в 1860–1880 гг. (по материалам архива А. В. Прахова и по личным воспоминаниям). — С. 25.

⁵ Репин И. Е., Крамской И. Н. Переписка (1873–1885). — С. 20.

дочки Іаїра» (1871 р., Державний Російський музей, Санкт-Петербург) принесла Іллі Юхимовичу велику золоту медаль, звання художника першого ступеня та право на шестирічну безкоштовну пенсіонерську поїздку Європою.¹

Однак митець вирішив дещо відкласти подорож, незважаючи навіть на те, що його друг В.Д. Поленов того ж року теж закінчив Академію із великою золотою медаллю і кликав Рєпіна із собою за кордон.² Причиною затримки стала робота над новою картиною, що тривала з 1870 року. Свій новий твір художник охоче демонстрував друзям, але поки що не наважувався представляти на академічній виставці, вважаючи його незакінченим та вносячи до композиції численні поправки. Зрештою нове рєпінське полотно «Бурлаки на Волзі» (1870–1873, Державний Російський музей, Санкт-Петербург) було представлено на щорічній виставці в Академії мистецтв та одразу отримало неоднозначні відгуки.³ Біля картини щодня збиралися юрби народу — її обговорювали; одні люди лаяли нове полотно, інші ним захоплювались. Про нову роботу молодого живописця жваво писали газети; нею зацікавились Ф. Достоевський та В. Перов. Проте професура Академії мистецтв холодно сприйняла «Бурлаків», а ректор Ф. Бруні назвав твір «профанацією мистецтва».⁴ Незадоволеними картиною залишилися і деякі можновладці (наприклад, міністр державного майна О.О. Зелений).⁵ Однак, незважаючи на наявність критичних зауважень, «Бурлаків» у 1873 році було відправлено на Всесвітню виставку до Відня, а у 1878 році — на виставку в Парижі. В Європі полотно знайшло багато прихильних відгуків.⁶

У 1873 році Рєпін все-таки відправився за кордон у якості пенсіонера Академії мистецтв. До того часу він встиг одружитися на В.О. Шевцовій, тож разом із дружиною відвідував основні культурні центри Європи. Після подорожі Італією Рєпіни зупинилися у Парижі. Вони оселилися на Монмартрі, де практично в той же час жили і працювали

¹ Роттерт Т.Г. Илья Ефимович Репин. — С. 8.

² Там само. — С. 9.

³ Лисецкий С. По репинским местам. — С. 20.

⁴ Великие художники. Илья Ефимович Репин (1844–1930). — С. 8.

⁵ Долгополов И.В. Мастера и шедевры [Текст]: в 3 т. Т. 2/Игорь Долгополов. — М., 1987. — С. 320.

⁶ Там само. — С. 318.

видатні французькі живописці. Незабаром Рєпін вирішив написати картину на казковий сюжет, і обрав для нового твору образ Садко. Для своєї картини «Садко у підводному царстві» (1876, Державний Російський музей, Санкт-Петербург) живописець умовив позувати В. Васнецова, котрий згодом прославився як майстер живописних творів на казкову тематику. Сам Ілля Юхимович вважав «Садко» невдалою роботою¹, зате саме за неї він був удостоєний звання академіка.² Серед інших відомих картин Рєпіна закордонного періоду можемо назвати такі, як «Паризьке кафе» (1875, приватна колекція), «Негритьянка» (1876, Державний Російський музей, Санкт-Петербург) та інші.

У 1876 році, пробувши в Європі лише половину від необхідного терміну, живописець повернувся на Батьківщину і одразу поринув у вир російського мистецького життя, в якому саме панувала спрямованість на розробку селянського сюжету. Відчуваючи дозрілу майстерність, Рєпін швидко та витончено писав нариса та портрети членів своєї родини. Близький друг та учитель І.М. Крамської звинувачував Рєпіна у тому, що той піддався надмірному впливові французьких живописців. Це обурювало Іллю Юхимовича; йому взагалі здавалося, що друзі та колеги зневірилися у ньому. Тому він вирішив поїхати зі столиці й восени того ж року з усією родиною перебрався до рідного Чугуєва.³

Митець мав надію, що, повернувшись на рідну землю, він швидко напише серйозну картину про народне життя, однак це сталося не одразу. Повернувшись на малу Батьківщину через вісім років після від'їзду до Петербурга, Рєпін подивився на Чугуїв зовсім іншими очима. Художник цілими днями гуляв знайомими місцями та замальовував у альбом цікаві, на його думку, сюжети. Саме так були створені «Мужик з лихим оком» (1877, Державна Третьяковська галерея, Москва), «Мужичок з боязких» (1877, Нижегородський державний художній музей)⁴ та більшість інших творів цього періоду.

¹ Моргунова-Рудницкая Н.Д. Илья Репин. Жизнь и творчество — С. 44.

² Великие имена: Из собрания Государственной Третьяковской галереи. — С. 7.

³ Белічко Ю.В. Україна в творчості І.Ю. Рєпіна. — С. 19.

⁴ Грабарь И.Э. Репин. — Т. 1: От первых шагов до эпохи расцвета. — С. 179.

Проте у Чугуєві Рєпіні прожили не надто довго. Наприкінці 1877 року Ілля Юхимович відправився до Москви, а уже на початку 1878 року родина художника переїхала до цього міста.¹ Рєпін одразу вступив до Товариства передвижників та представив на виставці чугуївські портрети, серед яких особливим успіхом користувався «Протодиякон» (1877, Державна Третьяковська галерея, Москва). Поступово живописцеві вдалося відновити творчі та товариські зв'язки із І. М. Крамським, а також знайти нових друзів, серед яких були колекціонер П. М. Третьяков та промисловець і меценат С. І. Мамонтов.² Перебуваючи зі своєю родиною в Абрамцеві, у садибі Мамонтових, Рєпін часто гуляв околицями, спостерігаючи життя селян та виношуючи план створення картини на народний сюжет. Таким став твір «Проводи новобранця» (1879, Державний Російський музей, Санкт-Петербург).

У Мамонтових часто гостили представники мистецької еліти Російської імперії: В. І. Суриков, М. М. Антокольський, В. Д. Поленов, В. О. Серов та інші. Живописці писали етюди, картини, а збираючись разом із родинами увечері, читали вголос, розігрували домашні спектаклі. Часто в основу цих аматорських постановок були покладені різноманітні історичні події; для відтворення відповідної атмосфери і колориту художники створювали спеціальні декорації.³ Поступово Рєпін зацікавився старовиною та замислив написання великого полотна на історичну тему.

Процес створення картини «Царівна Софія Олексіївна через рік після заточення її до Новодівочого монастиря, під час страти стрільців та катування усієї її прислуги у 1698 році» (1869, Державна Третьяковська галерея, Москва) був непростим. Ілля Юхимович ретельно збирав фактичні матеріали та робив нариси з різних жінок, проте довго не міг підібрати тип, який би його повністю задовольняв. Врешті Софію Олексіївну було написано з В. Серової, матері учня Рєпіна В. О. Серова.⁴ Новий твір митця призвів до значного розголосу в суспільстві, знову викликав у глядачів полярні почуття. Художній критик В. В. Стасов про цю

¹ Иванов С. В. Москва в жизни и творчестве И. Е. Репина. — М., 1960. — С. 53.

² Великие художники. Илья Ефимович Репин (1844–1930). — С. 14.

³ Мамонтов В. С. Репин и семья Мамонтовых. — С. 38–40.

⁴ Моргунова-Рудницкая Н. Д. Илья Репин. Жизнь и творчество. — С. 65.

картину відгукнувся неохвально.¹ Самому ж Рєпіну вона подобалася, і переробляти її він не збирався.

Особливу прихильність Рєпін відчував до портретного живопису: відпочиваючи від своїх великих та складних полотен, він цілком віддавався написанню творів вказаного жанру.² Головною особливістю рєпінських портретів був, безсумнівно, їхній глибокий психологізм. Проникливий погляд художника швидко і точно вловлював усі найбільш суттєві ознаки індивідуальної психології портретованої особи та майстерно відтворював їх на полотні.³ Особливий розквіт майстерності митця прийшовся на 80-ті рр. XIX ст. Серед найбільш відомих та довершених портретних творів Рєпіна слід відзначити «Портрет композитора М. П. Мусоргського» (1881, Державна Третьяковська галерея, Москва), «Актриса П. А. Стрепетова» (1882, Державна Третьяковська галерея, Москва), «Портрет критика В. В. Стасова» (1883, Державний Російський музей, Санкт-Петербург), «Портрет письменника Л. М. Толстого» (1887, Державна Третьяковська галерея, Москва) та інші.⁴

Наприкінці 70-х — на початку 80-х рр. XIX ст. художник замислився над тим, щоб повернутися до Петербурга, і восени 1882 року Рєпіні перебралися до столиці Російської імперії.⁵ Ілля Юхимович продовжував працювати над своїми наступними полотнами. У картині «Відмова від сповіді (Перед стратою)» (1897–1885, Державна Третьяковська галерея, Москва) живописець намагався передати діалог душі революонера, котрий не вважає себе винним та усвідомлює невідворотність смерті, із християнською мораллю «Не убий».

¹ Стасов В. В. Искусство XIX века. Живопись [Текст]/В. В. Стасов//Избранные сочинения [Текст]: в 3 т./редкол.: Е. Д. Стасова [и др.]. — М., 1952. — Т. 3. — С. 663.

² Щекотов Н. М. Великий мастер портрета [Текст]/Н. М. Щекотов//И. Е. Репин: сб. докл. на конф., посвящ. 100-летию со дня рождения художника/редкол.: П. М. Сысоев [и др.]. — М., 1947. — С. 152.

³ Новицкий А. Передвижники и влияние их на русское искусство [Текст]/А. Новицкий. — М., 1897. — С. 86.

⁴ Зингер Л. Портреты Репина 80-х годов [Текст]/Зингер Л.//Илья Ефимович Репин/под ред. проф. А. А. Федорова-Давыдова. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1952. — С. 40–89.

⁵ Прибульская Г. И. Репин в Петербурге. — С. 125.

Велике полотно «Хресний хід у Курській губернії» (1880–1883, Державна Третьяковська галерея, Москва) мало, за задумом митця, зробити фурор у мистецькому середовищі. Авторів це вдалося: остаточний варіант нової картини було представлено на XI Пересувній виставці у Петербурзі. Ця робота викликала жваві відгуки. Демократична інтелігенція вітала новий твір Рєпіна: наприклад, В.В. Стасов у своїй статті «Нотатки про Пересувну виставку» назвав картину «одним із найкращих торжеств сучасного мистецтва».¹ З боку ж реакційної преси пролунала критика. Наприклад, «Московські відомості» називали картину карикатурою над сакральним дійством, насмішкою над сюжетом.² «Громадянин» звинувачував майстра пензля у «більш ніж дивному підборі навмисно потворних, звірських та ідіотичних типів».³ Втім, останній закид лунав не лише від реакційного «Громадянина». Навіть П.М. Третьяков просив Рєпіна «уникнути всього карикатурного та просякнути фігури вірою».⁴ Проте художник залишився вірним своєму творчому методу, і у листі-відповіді до Третьякова прямо заявив, що «навмисне прикрашання згубило б картину».⁵

У середині 20-х років ХХ ст. російський і радянський мистецтвознавець О.П. Іванов визначив таку схильність художника не як недолік, а як особливість духовного світогляду митця.⁶ Взагалі у радянській мистецтвознавчій критиці картина Рєпіна користувалася відомою популярністю, адже дослідники вбачали у ній революційні ідеї, мотиви класової боротьби та антицерковну тематику.

У роботах, написаних до середини 60-х років ХХ ст., теза про класовість та антицерковну спрямованість картини «Хресний хід у Курській губернії» була особливо поширеною. На думку дослідників того

¹ Стасов В.В. Заметки о Передвижной выставке [Текст]/В.В. Стасов//Избранные сочинения [Текст]: в 3 т./редкол.: Е.Д. Стасова [и др.]. — М., 1952. — Т. 2. — С. 157.

² Цит. за: Бродский И. А. Картина И. Е. Репина «Крестный ход в Курской губернии» [Текст]/И. А. Бродский. — М., 1962. — С. 25.

³ Там само. — С. 26.

⁴ Репин И. Е., Третьяков П. М. Переписка (1873–1898). — С. 61.

⁵ Там само. — С. 62.

⁶ Іванов А.П. Творчество Репина [Текст]/А.П. Іванов//И.Е. Репин. Русский музей. Художественный отдел/под ред. Н. Черепнина. — Л., 1925. — С. 14.

часу, «перед митцем постала задача показати класове розшарування села»¹, «тут не тільки критика окремих осіб, окремих боків дійсності, — тут викриття усієї системи, усього ладу. У цьому велика мудрість, великий революційний зміст рєпінської картини»², «у ній [картині] проявилася розуміння Рєпіним тодішньої класової структури Росії, розуміння природи класів та їх взаємовідносин»³, «у картині показані головні сили, за допомогою яких у старій Росії стримували російський народ: релігія та царська поліція»⁴ тощо.

У пізніших роботах радянських мистецтвознавців теза про антирелігійну та антицерковну сутність картини уже не так педалюється⁵, хоча й згадується побігом у деяких дослідженнях.⁶ На перший план виходить соціальний та моральний антагонізм учасників процесії.⁷ Автори відзначають не тільки класовий та майновий розрив людей, що йдуть у натовпі, але і різницю в їхній поведінці та ставленні до подій, що відбуваються; навіть безлісий сумовитий навколишній пейзаж має уособлювати ідею людської жорстокості.⁸ «Хресний хід» називають «істинним художнім документом епохи, що викриває усю глибину ханжества, темноти, неосвіченості провінційної самодержавної Росії».⁹

¹ Сарабьянов Д. Темы крестьянской жизни и революционного движения в творчестве Репина 70–80х годов XIX века [Текст]/Д. Сарабьянов//Илья Ефимович Репин/под ред. проф. А. А. Федорова-Давыдова. — М., 1952. — С. 21.

² Сарабьянов Д. [Илья Ефимович Репин] [Текст]/Д. Сарабьянов//Илья Ефимович Репин/под ред. Г. Клодта. — М., 1956. — С. 8.

³ Машковцев Н.Г. [Илья Ефимович Репин] [Текст]/Н.Г. Машковцев//Илья Ефимович Репин/под ред. Т. Трофимова. — М., 1957. — С. VII.

⁴ Антоненко В.Г. Искусство и религия [Текст]/В.Г. Антоненко. — К., 1960. — С. 50.

⁵ Яковлев Е.Г. Эстетическое сознание. Искусство и религия. [Текст]/Е.Г. Яковлев. — М., 1969. — С. 109–110.

⁶ Угринович Д.М. Искусство и религия (теоретический очерк) [Текст]/Д.М. Угринович. — М., 1982. — С. 254.

⁷ Чурак Г.С.И. Репин. Из собрания Государственной Третьяковской галереи [Текст]/Г.С. Чурак. — М., 1987. — С. 10.

⁸ Стернин Г. Поэтический мир Репина [Текст]/Г. Стернин//Илья Репин. Живопись. Графика: [альбом]/Н. А. Ватенина, М. А. Карпенко, Е. В. Кириллина, Г. И. Прибульская. — Л., 1985. — С. 13.

⁹ Долгополов И.В. Мастера и шедевры. — С. 328.

У роботах пострадянського періоду на перший план також висуваються соціальні протиріччя, показані Рєпіним у картині.¹ Надзвичайно цікавою нам видається робота Г.В. Єльшевської, в якій авторка відходить від традиційної соціально-класової інтерпретації твору і відзначає насамперед відсутність концептуальної однозначності в картині. Як зазначає дослідниця, «глобальна природа бачення уберігає його [Рєпіна] від спокуси простих оцінок, від розділення речей на «явно погані» та «очевидно гарні»».²

Створення наступного великого полотна — «Іван Грозний та син його Іван 16 листопада 1581 року» (1885, Державна Третьяковська галерея, Москва) ознаменувало досягнення майстром піку творчого нахнення. Воно вважається одним з найбільш неоднозначних, психологічно напружених та виразних у творчому доробкові живописця. Коли картина з'явилася на XIII Пересувній виставці, Петербург був ошелешений. Схвильовані глядачі буквально осаджували будівлю, в якій було представлено рєпінське полотно; біля під'їзду постійно чергував загін кінних жандармів. Прогресивна молодь та інтелігенція захоплено вітала картину, а реакційні верстви обурювались тим, що на ній представлено царевбивство. Після придбання полотна П.М. Третьяковим його було заборонено виставляти на загальний огляд.³

Наступна відома широкому загалові глядачів рєпінська картина — «Не чекали» (1884–1888, Державна Третьяковська галерея, Москва) — була прийнята широкою публікою не менш захоплено. Цей твір вимагав від майстра кропіткої роботи; кожна фігура прописувалася подовгу та надзвичайно ретельно, композиція картини часто змінювалася. Готове полотно вкотре продемонструвало глибокий психологізм Рєпіна та його здатність точно відтворювати внутрішній світ людини та переживання героїв.⁴ Його можна упевнено назвати одним із найбільших художніх досягнень Рєпіна.⁵

¹ Художественная галерея. Полное собрание работ всемирно известных художников. — С. 27.

² Ельшевская Г.В. Илья Репин [Текст]/Г. Ельшевская. — М., 1996. — С. 39.

³ Див. наприклад: Роттерт Т.Г. Илья Ефимович Репин. — С. 31.

⁴ Художественная галерея. Полное собрание работ всемирно известных художников. — С. 15.

⁵ Там само. — С. 26.

Приблизно в цей же період у майстра з'явилася ідея створення нової грандіозної картини. В Абрамцеві — маєтку Мамонтових — Рєпін зустрівся зі своїм товаришем по Академії мистецтв М.В. Праховим. Той звернув увагу Іллі Юхимовича на славнозвісний лист запорожців до турецького султана Магомета IV як на чудовий сюжет для живописного полотна. Ця ідея захопила Рєпіна, і він тут же, в Абрамцеві, олівцем накидав ескіз майбутньої картини, котра миттєво виникла в його уяві.¹ Готуючись до написання великого твору, Рєпін декілька разів спеціально приїздив до Петербурга, щоб отримати консультацію відомого історика М.І. Костомарова.²

Навесні 1880 року митець разом зі своїм учнем В.О. Серовим вирушив до України, причому при складанні маршруту багато у чому послуговувався порадами Костомарова.³ Під час подорожі художник не лише замалював старовинні укріплення на місці зруйнованої Запорозької Січі, а й створив кілька десятків ескізів майбутніх козацьких образів.⁴ Іще раніше він познайомився із земляком, випускником Харківського університету професором Д.І. Яворницьким. Дізнавшись про рєпінський задум, науковець охоче став допомагати Іллі Юхимовичу, надавши йому в користування на необмежений строк власну колекцію козацьких старожитностей: зброї, одягу, взуття, люльок тощо.⁵

Над картиною «Запорожці пишуть листа турецькому султанові» (1880–1891, Державний Російський музей, Санкт-Петербург) художник працював майже дванадцять років. Такі довгі терміни роботи над творами взагалі були характерними для художнього метода Рєпіна. До того ж у той самий час він завершував написання картин «Хресний хід у Курській губернії», «Не чекали», «Іван Грозний...», «Миколай Мірлікійський рятує від страти трьох невинно засуджених».⁶ Одночасно митець устиг, окрім мандрівки Україною, вдатися до подорожей на Кубань та на Кавказ. У результаті кропіткої роботи автор написав навіть не одну,

¹ Белічко Ю.В. Україна в творчості І.Ю. Рєпіна. — С. 26–29.

² Там само. — С. 37.

³ Рєпин И.Е., Крамской И.Н. Переписка (1873–1885). — С. 126.

⁴ Белічко Ю.В. Україна в творчості І.Ю. Рєпіна. — С. 40–44.

⁵ Яворницкий Д.И. Как создавалась картина «Запорожцы». — С. 74.

⁶ Грабарь И.Э. Рєпин. — Т. 2: От первых портретов эпохи расцвета до последних творческих лет. — С. 68.

а дві картини, одна з яких згодом потрапила до Російського музею у Петербурзі, а друга — до Третьяковської галереї (у 1931 році була передана до Української картинної галереї у м. Харкові).¹

Грандіозну роль у творчому житті Рєпіна відіграло спілкування із Л.М. Толстим. Особисто два генії познайомилися у 1880 році, коли Толстой, що приїхав із Ясної Поляни до Москви, завітав до майстерні Рєпіна. Згодом спілкування переросло в тісне товаришування, котре продовжувалося аж до самої смерті Льва Миколайовича у 1910 році. Образ Л.М. Толстого надихав художника на створення чисельних творів: тільки зображень самого письменника (живописних, графічних та скульптурних) Рєпін виконав більше ніж сімдесят.² Без перебільшення можна сказати, що вплив літературної творчості та моральних позицій Толстого на світогляд Рєпіна був величезним.

Наприкінці 1880-х рр. Ілля Юхимович написав полотно на релігійну тематику «Миколай Мірлікійський рятує від страти трьох невинно засуджених», котре дістало неоднозначні відгуки як сучасників художника, так і мистецтвознавців наступних років.

Друг митця, поет О.В. Жиркевич дуже високо оцінював це полотно Рєпіна. Після перегляду останньої редакції варіанту картини, котрий був невдовзі придбаний імператором Олександром III, Жиркевич зробив наступний щоденниковий запис: «... фігури Миколая, ката, страчуваного та інших засуджених настільки живі, що дух захоплює від драми, що починає розігруватися. Особливо чудовий Угодник, лице якого сповнене такої духовної сили і усвідомлення правоти та моральної переваги, що від нього відірватися важко. Годі й казати, що виписка деталей та ліплення фігур нічого не залишає бажати більшого».³ Захоплювалася картиною і учениця Рєпіна В.В. Верьовкіна, яка залишила такі спогади: «... я не відриваючись дивилася на Святителя Миколая. Збережене переказом або створене легендою обличчя, таке знайоме за іконами церков. Очі на цьому обличчі, завжди мені здавалося, ніби вимагали звіту. Тут, на картині Рєпіна, це обличчя було те ж і не те. Протягнута владним, що не припус-

¹ Грабарь И. Э. Репин. — Т. 2: От первых портретов эпохи расцвета до последних творческих лет. — С. 76–77.

² Великие имена: Из собрания Государственной Третьяковской галереи. — С. 29.

³ Там само. — С. 133.

кав відмови, жестом дивовижно написана стареча рука давала реальне відчуття раптові тиші в ущухлому натовпі... Піднята голова Святителя Миколая не звернена до ката, що готовий нанести останній удар: охоплений вищим відчуттям Святитель дивиться поверх реального світу, заливаючи його потоками своєї натхненної сили...».¹

Проте не усі сучасники Рєпіна в повній мірі оцінили композиційну оригінальність та глибоку ідейно-змістовну наповненість його нової картини. В.В. Стасов, який в принципі вважав основним амплуа Рєпіна написання картин на реалістичні теми, несхвально відгукувався про його твори, присвячені історичній, фантастичній та релігійній тематиці.² Зокрема, критик вважав, що у картині «Миколай Мірлікійський...» не спостерігалось «і тіні наближення до справжньої задачі ні за настроєм, ні за сценою, ні за типами, ні за рухом та позою. Усе це була старовинна, старовинна удаваність та більш нічого...».³ Не захопився твором і Л.М. Толстой: він назвав полотно неможливим, в якому «все вигадане».⁴

Відповідно, і в радянській історіографії утвердилася думка щодо невдастості картини «Миколай Мірлікійський...», котру зазвичай списували на недоречні експерименти Рєпіна в живописі. Чи не єдиним виключенням у цьому ряду виглядає наукова розвідка О.П. Іванова, що вийшла друком у 1925 році. Мистецтвознавець вважав картину «Миколай Мірлікійський» не творчою невдачею Рєпіна, а, навпаки, одним із найбільш характерних для його художнього методу творів.⁵

Протягом наступних років в радянській мистецтвознавчій історіографії побутували зовсім інші традиції інтерпретації цього полотна. Наприклад, у 1952 році дипломник-мистецтвознавець Л. Зінгер побігом згадує про картину; не наводячи жодних аргументів, він оголошує більшість персонажів, представлених на полотні, людьми

¹ Веревкина В. В. Воспоминания. — С. 191.

² Стасов В. В. Искусство XIX века. Живопись [Текст]/В. В. Стасов//Избранные сочинения [Текст]: в 3 т./редкол.: Е. Д. Стасова [и др.]. — М., 1952. — Т. 1. — С. 663.

³ Стасов В. В. Выставки [Текст]/В. В. Стасов//Избранные сочинения. — Т. 3. — С. 192.

⁴ Репин И. Е., Толстой Л. Н. Переписка. — Т. 2: Материалы. — С. 52.

⁵ Иванов А. П. Творчество Репина. — С. 22.

«із явно вираженою психічною ушкодженістю».¹ Знаний художник та дослідник творчості Рєпіна І. Е. Грабар так само зневажливо відгукується про головних героїв твору: «... ми бачимо екзальтованого «толстовця» давніх часів, що подіяв на ката-борова своїм істеричним поривом. Цей порив і повна несподіванка миттєво запалили іскру надії на обличчях двох інших засуджених — старого, що стоїть на колінах і простягає до визволителя кістляві руки, та виснаженого юнака-епілептика, з кривими ногами та очима, що закотилися».² У такому ж ключі трактував представлений Рєпіним сюжет і харківський мистецтвознавець Г. Губа.³

В українській та російській історіографії пострадянського періоду на перший план виходить бажання більш об'єктивно показати психологічний зміст твору та авторське бачення сюжету. Російська дослідниця Г. В. Єльшевська у картині бачить насамперед прямий і прямо адресований заклик до відміни смертної кари, втілений художником на полотні під впливом толстовської моральної проповіді.⁴ Харківська дослідниця С. Євтушенко теж не відкидає тезу про вплив Толстого і рєпінський протест проти смертної кари. Однак разом із тим вона вказує і на інший, не менш визначальний аспект, а саме величезний інтерес художника до морального складу людської особистості. С. Євтушенко представляє Святителя милосердною і високоморальною людиною, котра не може спокійно пройти мимо страждань своїх ближніх і намагається бодай чимось зарадити їхньому незвичному становищу.⁵

У 1891 році І. Ю. Рєпін залишив Товариство передвижників, із котрим був тісно пов'язаний протягом багатьох років. Це рішення було непростим для митця, але він уже не міг почувати в цьому товаристві себе так само легко, як раніше. Ілля Юхимович не міг бачити, як

¹ Зингер Л. Портреты Репина 80-х годов. — С. 83.

² Грабарь И. Э. Репин. — Т. 2: От первых портретов эпохи расцвета до последних творческих лет. — С. 68.

³ Губа Г. Третий вариант (Об одной картине И. Е. Репина) [Текст]/Г. Губа// Красное знамя. 1980. — 30 нояб.

⁴ Ельшевская Г. В. Илья Репин. — С. 70.

⁵ Евтушенко С. Творящий чудо человек, или Нравственные искания Ильи Репина [Текст]/С. Евтушенко//Время. — 1994. — 30 июля.

колишні бунтівники загрузли бюрократизмі та консерватизмі по відношенню до молодих художників.¹

Розірвавши відносини із Товариством передвижників, Рєпін, незважаючи на прогресуючу хворобу правої руки, став посилено готуватися до персональної виставки, котра відкрилася наприкінці осені 1891 року в залах Академії мистецтв. У такий спосіб майстер відзначив ювілей власної творчої діяльності — двадцять років роботи на мистецькій ниві (від часу закінчення Академії мистецтв). До уваги глядачів було представлено більш ніж триста картин, етюдів та нарисів.²

Глядачі Москви та Петербурга захоплено вітали виставку творів видатного живописця.³ Про неї багато писалося у пресі, усі полотна митця жваво обговорювалися. Проте робота виставки закінчилася, а творча напруга Рєпіна почала зменшуватись. Митець відчував себе стомленим та подавленим. На отриманні від продажу картин кошти він придбав маєток Здравнєво неподалік від Вітебська⁴, він перевіз до нового будинку своїх старших дочок та престарілого батька. Протягом наступних кількох років з ранньої весни до пізньої осені художник жив у селі та захоплено займався сільським господарством.⁵

У 1893 році відбулися події, котрі відіграли велику роль у творчій біографії митця та в його стосунках із художнім критиком В. В. Стасовим. Цього року Рєпін обійняв посаду професора в Академії мистецтв, віцепрезидентом якої було щойно призначено І. І. Толстого, котрому було надано повну свободу дій у справі реорганізації заскорузлої академічної системи.⁶ Стасов не схвалив цей крок Рєпіна, що призвело до невеликого розходження. Однак дещо згодом, влітку того ж року, розкол збільшився. Причиною цього стало опублікування рєпінського «Листа про мистецтво», написаного 28 жовтня 1893 р. У ньому художник за-

¹ Грабарь И. Э. Репин. — Т. 2: От первых портретов эпохи расцвета до последних творческих лет. — С. 77–80.

² Пророкова С. А. Репин. — С. 290–291.

³ Репин И. Е., Стасов В. В. Переписка. — Т. 2: Переписка (1877–1894). — С. 164–165.

⁴ Там само. — С. 179.

⁵ Веревкина В. В. Воспоминания. — С. 194.

⁶ Грабарь И. Э. Репин. — Т. 2: От первых портретов эпохи расцвета до последних творческих лет. — С. 91.

значав, що віднині має намір «триматися тільки мистецтва і навіть пластичного мистецтва заради мистецтва».¹ Висловлені Іллею Юхимовичем ідеї викликали глибоке обурення Стасова — він назвав їх «неподобствами у царині мистецтва».² Колишні друзі припинили спілкування на шість років, до весни 1899 року. На думку І.Е. Грабаря, цей розрив уособлював боротьбу, котра відбувалась тоді між «старим» мистецтвом та мистецтвом нової генерації.³

Із настанням нового століття в особистому житті Рєпіна відбулися значні зміни. У 1900 році митець вдруге одружився. На ім'я його нової дружини Н.Б. Нордман було придбано землю у невеликому фінському містечку Куоккала. На цій ділянці було побудовано садибу, названу Рєпіним «Пенати». Хоча живописець тепер мешкав недалеко від столиці, все ж таки він був відірваний від звичного життя, практично ні з ким не бачився та не брав участі у виставках.⁴ Можна було подумати, що в цей період Рєпін навмисне ховався від спілкування із представниками російського мистецького кола, а насправді майстер був захоплений написанням нової серйозної роботи.

У зв'язку зі сторічним ювілеєм Державної ради художників запропонували написати грандіозне полотно. Замовлення надійшло від імені російського імператора, тож відмовитися від нього Рєпін не міг. Для виконання величезної багатофігурної композиції, в якій необхідно було відтворити більше ніж шістдесят образів реальних високо посадовців, у тому числі й самого імператора Миколи II, Іллі Юхимовичу було дано надзвичайно мало часу. Він хвилювався з приводу того, що може не встигнути закінчити роботу над полотном вчасно, і тому запросив на допомогу своїх учнів — Б. Кустодієва та І. Куликова.⁵ Для найбільш достовірного відтворення заданої замовниками ситуації Рєпін відвідував засідання

¹ Рєпин І.Е. Далекое близкое. — С. 382.

² Стасов В.В. Просветитель по части художества [Текст]/В.В. Стасов//Избранные сочинения. — Т. 3. — С. 205.

³ Грабарь И.Э. Рєпин. — Т. 2: От первых портретов эпохи расцвета до последних творческих лет. — С. 110.

⁴ Пророкова С.А. Рєпин. — С. 319.

⁵ Грабарь И.Э. Рєпин. — Т. 2: От первых портретов эпохи расцвета до последних творческих лет. — С. 133.

Державної ради, а також добився дозволу членів Ради на позування йому у вільний час саме в тій позі, котра була необхідна для картини.¹

Створене зрештою полотно «Урочисте засідання Державної ради 7 травня 1901 року на честь сторічного ювілею з дня її заснування» (1903, Державний Російський музей, Санкт-Петербург) було дійсно грандіозним. Талант та відточена протягом багатьох років професійна майстерність дозволили живописцеві у нав'язаних замовниками рамках створити справжній шедевр. До початку 1904 року роботу було закінчено та на кілька днів виставлено в одному з залів Зимового палацу; члени Державної ради сприйняли її вельми прихильно, хоча вважається, що Рєпін зобразив можновладців із відомою долею сатири.²

На початку століття Ілля Юхимович працював іще над одною грандіозною картиною, котра зрештою дістала назву «Іди за Мною, сатано!» (1901–1903). В ній автор розвинув ідею подолання байдужості та протистояння злу. Над цим полотном художник працював багато років. Від нового рєпінського полотна очікували чогось екстраординарного. Так, 24 липня 1888 року В.В. Стасов у листі до свого брата вказував, що за даними поета Мінського «Рєпін навесні почав писати «Христа» (що за сюжет, я не знаю) і що це — найбільш дивне, що тільки він писав на своєму віку».³ Учениця художника В.В. Верьовкіна, котрій доводилося бачити полотно у процесі роботи І.Ю. Рєпіна над ним, так згадувала про свої перші враження від картини: «Не пам'ятаю, що я могла сказати. Хвилювання замінило слова».⁴ Друг Рєпіна О.В. Жиркевич 9 грудня 1891 року залишив наступний щоденниковий запис: «Рєпін показував мені свого «Христа у пустелі», просячи нікому не розказувати про цю картину. Я був вражений виразом обличчя Христа і тою правдою, яка віє від усієї його фігури. Такого Христа ще ніхто не створив ні у нас, ні за кордоном».⁵ Проте сам ми-

¹ Пророкова С.А. Рєпин. — С. 329.

² Грабарь И.Э. Рєпин. — Т. 2: От первых портретов эпохи расцвета до последних творческих лет. — С. 134.

³ Рєпин И.Е., Стасов В.В. Переписка. Т. 2: Переписка (1877–1894). — С. 359.

⁴ Верьовкина В.В. Воспоминания. — С. 187.

⁵ Жиркевич А.В. Встречи с Рєпиным (страницы из дневника 1887–1902 гг.). — С. 148.

тець довго не міг знайти найкращого, на його думку, художнього вирішення картини. Він багато разів її переробляв¹, кілька разів покидав роботу над нею, жалкував про свідоме знищення першого і, можливо, найбільш вдалого етюд², страждав, відчуваючи зменшення насаги до остаточного завершення свого творіння.³ Коли навесні 1900 року в Академії мистецтв відбулася пожежа і картина зазнала деяких пошкоджень, митець у листах до знайомих жалівся не на те, що картину ледве не було втрачено, а на невисокий ступінь її пошкодження⁴, та висловлював думку про доцільність припинення роботи над картиною ще багато років тому.⁵ Проте, незважаючи на постійні спокуси відмовитися від написання запланованого сюжету, Репін все ж продовжував розробляв його, що свідчить про величезний пласт передуманого та пережитого самим художником.

Проте довгий термін роботи над картиною та постійні зміни у її композиційному та кольоровому вирішенні, очевидно, не пішли їй на користь. Більшість сучасників Репіна, оцінюючи остаточний варіант твору, не могли стримати розчарування і одразу після виходу картини на автора накинута з різкою критикою. Зі сторінок газети «Новий час» (№ 8979) пролунало звинувачення у «спотворенні Євангелія», а «Санкт-Петербурзькі відомості» (№ 53) закидали Іллі Юхимовичу спроби профанації релігійного почуття («Нам сміють говорити, що ця фігура зображує Христа!»).⁶ Харківський священик, історик І. Філевський зазначав, що І. Ю. Репін на своїй картині зобразив не Христа як Боголюдину, а якогось аскета, змученого пустельника. На думку Філевського, Христос, який був найпрекраснішим серед людей, на репінсько-

¹ Репин И. Е. Письма к писателям и литературным деятелям (1880–1929). — С. 103.

² Жиркевич А. В. Встречи с Репиным (страницы из дневника 1887–1902 гг.) — С. 156.

³ Репин И. Е. Письма к художникам и художественным деятелям (1869–1930). — С. 144.

⁴ Там само. — С. 145.

⁵ Репин И. Е. Письма к писателям и литературным деятелям (1880–1929). — С. 154.

⁶ Репин И. Е. Письма к писателям и литературным деятелям (1880–1929). — С. 237.

му полотні був показаний як найгірший із людей; у картині немає релігійної радості, а лише мла, темін та скорбота.¹

В. В. Стасов, який ще за кілька років до представлення картини широкій публіці був скептично настроєний щодо неї², висловився дещо обережніше: «... він [Репін] відступив на хвилину від вродженого йому реалізму та правди, зробив крок до області «іносказань», алегорій, таємничих шкаралупок — і був поглинений чужим йому потоком, не дивлячись на усю талановитість окремих художніх моментів навіть і тут».³ Учениця майстра В. В. Верьовкіна згодом писала: «Хотілося ридати над цим знівеченим, колись дивовижним полотном! Кожен, хто бачив його перше здійснення, звісно, розділяє моє почуття».⁴

Негативні відгуки про картину продовжували лунаати і протягом наступних років життя Репіна, і протягом багатьох років по його смерті. У більшій частині спеціалізованих вітчизняних праць, написаних в період з 20-х до 90-х рр. ХХ ст., взагалі не згадується про твір Репіна «Йди за Мною, сатано!» — адже згідно офіційної версії вона вважалася невдалою спробою художника створити картину на релігійно-філософську тематику. Трапляються, звісно, виключення, але в цих наукових роботах відгуки про картину є просто вбивчими. Так, О. А. Ляковська вказувала на «бідність замислу» картини⁵, а І. Е. Грабар писав: «Картина і тоді викликала здивування і досаду за Репіна, і зараз не тішить. Краще, якби у блискучому репінському вінку її не було».⁶

Узимку 1905 року імперію сколихнула Перша російська революція, що розгорнулася після розстрілу демонстрації робітників у Петербурзі. Ілля Юхимович із «Пенатів» схвилювано слідкував за поточними

¹ Филевский И. Картины на религиозные темы на XXXII-й Передвижной выставке [Текст]/И. Филевский//Харьковские губернские ведомости. — 1904. — 26 сентября.

² Репин И. Е., Стасов В. В. Переписка. — Т. 3: Переписка (1895–1906). — С. 199.

³ Стасов В. В. Новая картина Репина [Текст]/В. В. Стасов//Избранные сочинения. — Т. 3. — С. 298.

⁴ Веревкина В. В. Воспоминания. — С. 192.

⁵ Ляковская О. А. Илья Ефимович Репин. — С. 268.

⁶ Грабарь И. Э. Репин. — Т. 2: От первых портретов эпохи расцвета до последних творческих лет. — С. 129.

подіями. У майстерні митця розташовувалась величезна кількість акварелей, етюдів, малюнків та нарисів на революційну тему. Проте вони, нажаль, у більшості своїй так і не стали повноцінними картинами.¹

У 1913 році у залі державної Третьяковської галереї відбулася драматична подія. Іконописець-старообрядець А. Балашов, переглядаючи картину Рєпіна «Іван Грозний та син його Іван 16 листопада 1581 року», із вигуком: «Досить крові!» несподівано накинувся на неї з ножом та значно пошкодив. Ілля Юхимович одразу приїхав до Москви та спільно зі своїм учнем І. Е. Грабарем приступив до відновлення пошкодженого полотна.²

Замах на картину викликав широкий резонанс у пресі. У залі Політехнічного музею за ініціативи М. Волошина було влаштовано диспут на тему ставлення простого народу до зображення вінценосних осіб. На диспуті був присутній і сам Ілля Юхимович. Літнього художника несподівано звинуватили у нерозумінні ситуації, котра склалася у Росії, та навіть в усвідомленому провокуванні глядачів на агресію. Живописець був обурений; він покинув Москву та вирішив ніколи більше до неї не повертатися.³

У 1914 році померла друга дружина Рєпіна, і він знову відчув себе самотнім.⁴ Ситуацію ускладнило те, що після революційних подій 1917 року Фінляндія отримала незалежність, тож Куоккала виявилася за межами російського кордону. Митець виявився ізольованим від своєї Батьківщини. До нього час від часу доходили невітні звістки: Академію мистецтв зачинено, а банківський рахунок Рєпіна націоналізовано. Живописець тоскно спостерігав за подіями, що відбувалися в Росії. Іноді до нього приходили листи від друзів, але з часом одні емігрували, інші йшли з життя, тож відчуття покинутості в художника все більш загострювалося. Хоча у 1924 році у Петрограді та Москві відбулися особисті виставки художника, присвячені його вісімдесятиріччю — та самому авторові було уже не суджено бути на них присутнім.⁵

¹ Грабарь И. Э. Репин. — Т. 2: От первых портретов эпохи расцвета до последних творческих лет. — С. 137–138.

² Моргунова-Рудницкая Н. Д. Илья Репин. Жизнь и творчество. — С. 152.

³ Пророкова С. А. Репин. — С. 359–363.

⁴ Там само. — С. 327.

⁵ Великие художники. Илья Ефимович Репин (1844–1930). — С. 46.

Останні роки життя І. Ю. Рєпіна до недавнього часу залишалися terra incognita для більшості вітчизняних спеціалістів-мистецтвознавців. В радянських мистецтвознавчих колах було не заведено і навіть вважалося небезпечним вивчати тридцять років творчості художника у двадцятому столітті.¹ Насамперед це було пов'язано із тим, що митець, котрий для декількох поколінь радянських людей став уособленням борця із самодержавством та духовенством за визволення широких народних мас від гніту, останні роки свого життя не лише провів за кордоном, відмовившись від переїзду до Радянської Росії², але й часто звертався до релігії — не лише у творчості, але і в житті. За спогадами очевидців, у літньому віці Рєпін часто заводив розмови про Бога, про вищий розум, котрий керує людським життям³, говорив про те, наскільки важливо звертатися до Бога, молитися у церкві.⁴ Особливо великий інтерес становить виконаний у «Пенатах» так званий Євангельський цикл⁵, серед картин якого найбільш відомими є «Невіра Фоми» (1921, приватна колекція), «Ранок Воскресіння» (1921, приватна колекція), «Голгофа» (1921–1922, Музей Принстонського університету) та інші. Оригінали означених полотен не були доступними для вітчизняних мистецтвознавців, проте відсутність інформації не завадила авторам на догоду ідеологічним канонам віднести всю пізню рєпінську творчість до розряду занепадницької.

Наприклад, у публікаціях 1940 року, присвячених десятій річниці смерті художника, особливо педалювалася теза про те, наскільки нестерпно важким було життя Іллі Юхимовича у фінському «ворожому оточенні». Зокрема, писалося, що «до Куоккала чорним воронням зліталася білогвардійська негідь. Покидьки, що плазували біля ніг великого майстра, труїли свідомість Рєпіна отрутою брехливих речей про

¹ Валиев М. Т. Елена Григорьевна Левенфиш (1916–1992), историк искусства, заведующая Музеем-усадьбой И. Е. Репина «Пенаты» (с 1960 по 1977) [Электронный ресурс]/М. Т. Валиев. — Режим доступа: http://www.kmay.ru/sample_pers.phtml?n=5194. — Доступ — 15.10.2011 г.

² Кацман Е. А. Поездка к Репину в 1926 году. — С. 308.

³ Там само. — С. 314.

⁴ Гинцбург И. Я. Пенаты и мои последние свидания с Ильей Ефимовичем Репиным. — С. 322.

⁵ Бородин Т. П. «Пенаты» — музей-усадьба И. Е. Репина. — С. 34.

його любов Батьківщину»¹; що «білофінська згряя, чіпляючись за Репіна, потайки від нього розбазарюючи його спадок, цупко тримала митця у своїх брудних лабетах».² На нашу думку, безпосередньою причиною таких емоційних виступів стала загальнодержавна антифінська агітаційна кампанія, пов'язана із веденням Зимової війни 1939–1940 років. Виходячи із припущення про надважкі умови життя літнього художника, автори робили висновок про занепад його творчості: «величезна майстерність митця, не запліднена передовими ідеями епохи, стає безплідною».³

В наступні часи (аж кінця 1980-х років) тема творчості Репіна в останні п'ятнадцять років його життя у публікаціях або взагалі не піднімалася⁴, або ж підкреслювалася теза щодо занепадництва творчого методу Репіна в цей період: «в останні роки життя Репіна старість почала брати своє; сили почали зраджувати його і як художника»⁵; «домінувати вона [релігійна тематика] почала тоді, коли глибоким старцем Репін залишився один, в оточенні вороже налаштованих до Росії родичів та білоемігрантських покидьків»⁶; «морально Репін жив тяжко, оточений ворожими до Радянської Росії людьми, серед брехні та наклепу. Природно, що у таких умовах творчість не могла процвітати»⁷ тощо. Враховуючи те, що переважна частина післяреволюційних творів І. Ю. Репіна осіла у закордонних музеях та приватних колекціях, а в розпорядженні дослідників зазвичай були тільки поодинокі фотографії окремих творів — часто чорно-білі, не надто високої якості — стає зрозумілим, що наведені висновки дослідників були продиктовані майже виключно ідеологічними мотивами.

Лише починаючи з другої пол. 80-х рр. ХХ ст. починають лунати думки про те, що «дослідницька байдужість» (а, радше, ідеологічна занепокоєність) призвела до того, що останні три десятиліття років зрештою

¹ Тимошин Г. Репин. — С. 28.

² Лещинский Я. Д. И. Е. Репин. К десятилетию со дня смерти. — С. 42.

³ Там само. — С. 40.

⁴ Див. наприклад: Машковцев Н. Г. [Илья Ефимович Репин]. — М., 1957; Стернин Г. Поэтический мир Репина. — Л., 1985., та ін.

⁵ Дружинин С. Н. И. Е. Репин. — С. 19.

⁶ Пророкова С. А. Репин. — С. 389.

⁷ Моргунова-Рудницкая Н. Д. Илья Репин. Жизнь и творчество. — С. 279–280.

були відібрані у Репіна та у вітчизняної культури.¹ Протягом останніх двадцяти років погляди вітчизняних дослідників на репінську творчість ХХ ст. змінилися. Наприклад, Г. В. Єльшевська, все ще не відкидаючи твердження про спад творчого потенціалу Репіна, зазначає, що пізні картини майстра, хоча і «не пов'язані ні з чим натурно-матеріальним, але висловлюють пряму, жорстку емоційність. Якийсь новий спосіб бачення відкривався у цих пізніх речах».² Результати аналізу картини «Ранок Воскресіння», котра кілька років тому повернулася до Росії та була ретельно вивчена науковцями, на думку Г. С. Чурак та Л. І. Гладкової, засвідчили, що пізній період репінської творчості потребує серйозного підходу та зовсім не відповідає епітетам «старечої» та «в'янучої».³

Примітно, що у західній історіографії останні роки життя та творчості І. Ю. Репіна ні сучасниками митця, ні дослідниками подальших років ніколи не розглядалися як період занепаду та творчого спаду. Наприклад, кореспондент фінської газети «Хельсінгін Саномат» Е. Ріхтер у 1919 році висловлював сподівання, що «вечір життя Репіна у Фінляндії буде сповненим щастя та миру, а з боку фінляндських громадян йому особисто буде надано усіляку симпатію та дружбу! Адже дати притулок найбільш величному сучасному художникові великої Росії — це дійсно особлива пошана».⁴ К. Брінон, автор вступної статті до виставки творів живописця у Нью-Йорку, що відбулася 1921 року, порівнював Репіна із А. Менцелем, «котрий створював композиції так само добре, як і спостерігав».⁵ В. Таммела у газеті «Хельсінгін Саномат» 1925 року опублікував статтю про виставку І. Ю. Репіна, котра пройшла у Хельсінкі. На думку критика, роботи, написані художником протягом 1920-х

¹ Ляняшин В. А. Проблемы изучения творчества И. Е. Репина [Текст]/В. А. Ляняшин//Творчество И. Е. Репина и русское искусство 2-й половины XIX–XX веков [Текст]/Науч. ред. Н. С. Кутейникова. — Л.: [б. и.], 1987. — С. 4.

² Ельшевская Г. В. Илья Репин. — С. 75.

³ Чурак Г. С. Исследование картины И. Е. Репина «Утро Воскресения. Христос и Мария Магдалина» [Электронный ресурс]/Чурак Г. С., Гладкова Л. И. — Режим доступа: http://www.hermitagemuseum.org/html_Ru/11/b2003/hm11_1_15_0_5.html. — Доступ — 15.02.2011 г.

⁴ Цит. за: Бородин Т. П. Взгляд со стороны: к 165-летию со дня рождения Ильи Репина.

⁵ Там само.

років, свідчать про незгаслу силу творчості вісімдесятирічного митця, його гострий зір, музичність, повноту відчуттів, а також «великий дар артиста» — здатність зображувати поточний момент, дихання життя.¹ Журналістка С. Шауман, що опублікувала свою рецензію на цю ж виставку у газеті «Svenska Pressa», відзначала дивовижну свіжість репінських робіт та здатність митця «пізнавати речі не лише розумом, але й почуттям».² Е. Ріхтер у статтях про виставки робіт І. Ю. Репіна у 1927 та 1928 роках зазначав, що Репін, котрого раніше знали переважно як майстра психології та форми, в роботах свого останнього періоду більш серйозно заглибився у композицію фарб; критик відзначав вишуканість ліній, красу та свіжість репінських живописних творів 1920-х років.³

Особливу увагу критиків привернула картина І. Ю. Репіна «Голгофа» (1921–1922), котра стала великою несподіванкою та загадкою для всіх, хто її бачив. На думку англійського дослідника Д. Джексона, «інтерпретація класичної теми розп'яття, без присутності Христа, із зображенням собак, що лижуть кров, є безпрецедентним випадком в історії мистецтва».⁴ Фінський же критик Е. Ріхтер у репінському творі вбачав насамперед сповідь, висловлення світосприйняття митця, розуміння І. Ю. Репіним сучасного становища, в якому опинилася Радянська Росія та його ставлення до цієї сучасності.⁵

Як бачимо, тези про кволість та «старечу неміч» живопису І. Ю. Репіна останніх років його життя, котрі були характерними для вітчизняної історії мистецтва, виявляються, м'яко кажучи, перебільшеними.

Незважаючи на плідну творчу діяльність І. Ю. Репіна протягом 1920-х років, роки брали своє, і сили поступово покидали художника. За кілька місяців до смерті, у травні 1930 року він писав до Д. І. Яворницького: «Моє здоров'я стає гірше та гірше. З'явилася слабкість: ноги тепер уже майже розучилися ходити. Із пропонованих робіт нічого уже не просувалося. І ах, який це сумний час!...».⁶

¹ Цит. за: Бородин Т. П. Взгляд со стороны: к 165-летию со дня рождения Ильи Репина.

² Там само.

³ Там само.

⁴ Там само.

⁵ Там само.

⁶ Репин И. Е. Письма к художникам и художественным деятелям (1869–

Ілля Юхимович Репін помер у своєму маєтку «Пенати» 29 вересня 1930 року, і був там же похований.¹

Таким чином, життєвий і творчий шлях нашого видатного земляка І. Ю. Репіна не можна назвати простим. За вісімдесят шість років життя Репін пройшов послідовний шлях від простого чугуївського хлопчика, захопленого малюванням, учня іконописця і згодом — визнаного самостійного майстра іконопису, студента Академії мистецтв, до професора і ректора цієї ж Академії, геніального живописця світового рівня. Не всі його твори однотайно були сприйняті художньою критикою — особливо це стосується репінської творчості на релігійну тематику, котра зазвичай пов'язувалася мистецтвознавцями із творчими пошуками митця. Справді, протягом свого насиченого творчого життя Ілля Юхимович постійно шукав удосконалення, використовував нові творчі форми, експериментував із художніми стилями. Проте творчі пошуки та зміна художніх форм не могли анулювати високої художньої та ідейної цінності репінських творів. Написані із величезним натхненням, вони стали вічним пам'ятником митцеві, віддзеркаленням його власних світоглядних установок та естетичних уподобань.

1930). — С. 282.

¹ Репин Илья Ефимович // Православная энциклопедия Харьковщины. — С. 412.

РОЗДІЛ III

*Духовно-релігійні пошуки І. Ю. Рєпіна:
спроба психобіографічного аналізу*

Необхідність проведення комплексного аналізу художньої спадщини, залишеної І. Ю. Рєпіним, розкриття маловідомих аспектів його творчого доробку, безпосередньо пов'язаних із особливостями внутрішнього світу митця, обумовлює значний дослідницький інтерес до цієї неординарної постаті — насамперед з точки зору психобіографістики. Художня творчість дає надзвичайно великий простір для втілення індивідуальності автора, а історія створення картини співвідноситься з біографією того, хто її написав. Особистісний чинник художньої творчості не може бути знівельовано; він присутній не тільки в самому процесі створення, а й у готовому продукті. Тому всебічне дослідження постаті митця може допомогти глибше зрозуміти причини та мотиви, котрі керували живописцем під час написання того чи іншого твору, і, зрештою, ближче підійти до осягнення залишеної ним художньої спадщини.

У пам'яті більшості людей, котрі особисто знали І. Ю. Рєпіна, він залишився веселою та енергійною особою. Згодом сучасники згадували, що Іллі Юхимовича були властиві енергійні та швидкі рухи, покvapлива хода, дещо уривчаста мова¹, дзвінкий сміх і деяка пишномовність.²

¹ Щепкина-Куперник Т. Л. О Репине и его некоторых моделях. — С. 267.

² Прахов Н. А. Репин в 1860–1880 гг. (по материалам архива А. В. Прахова и по личным воспоминаниям). — С. 20.

Будинок Рєпіна завжди був відкритим для широкого кола відвідувачів. У 1890-х роках у столичній квартирі художника проводилися щотижневі читання, бесіди, веселі ігри; часто влаштовувалися танці та спів, в яких охоче брав участь і сам Ілля Юхимович.¹ Уже живучи у «Пенатах», щосереди він приймав у себе відвідувачів: кожен бажаючий (від князя до робітника, від жебрака до мільйонера) міг прийти до нього у гості після третьої години дня; часто тут відбувалися літературні диспути, лунали нові вірші або уривки із книг, які нещодавно вийшли із друку. Разом із тим, Ілля Юхимович відзначався значною простотою та скромністю, працелюбністю, котра доходила навіть до подвижництва.² Досить часто він намагався бути непримітним, уникати сторонніх поглядів у свій бік, при цьому охоче спостерігаючи за людьми.³

Для його характеру були характерні постійні зміни настрою — від ейфорійного до пригніченого, від захопленого до роздратованого.⁴ Якщо більш уважно придивитися до творчої біографії митця, стають помітними періоди довготривалих емоційних підйомів та спадів, що, на нашу думку, знайшло відображення у його творчості. Ми не можемо прослідкувати емоційний стан І. Ю. Рєпіна за часів його дитинства та отрочтва, адже не маємо достатньої кількості документальних свідчень, що стосувалися б цього періоду. Разом із тим, аналіз творчої спадщини, залишеної великим живописцем у пізніші роки (візуальної та текстової) дає нам можливість припускати, що все особисте та творче життя художника було підвладним оцим коливанням його настрою.

Верхньою хронологічною межею основного масиву документальних свідчень щодо життя та діяльності Рєпіна, котрі дійшли до нашого часу, є середина 60-х рр. XIX ст. З 1864 р. Рєпін був вільним слухачем Академії мистецтв у Санкт-Петербурзі.⁵ Навчання у найголовні-

¹ Шевцова-Споре Л. А. [Воспоминания]. — С. 151.

² Чуковский К. И. Илья Репин. — С. 20–21.

³ Асафьев Б. В. [Воспоминания] [Текст]/Б. В. Асафьев. // Новое о Репине. Статьи и письма художника. Воспоминания учеников и друзей. Публикации/редкол.: И. А. Бродский [и др.]. — Л., 1969. — С. 166.

⁴ Див. наприклад: Авилов М. И. [Воспоминания]. — С. 247; Дроздов И. Е. Репин в Академии художеств. — С. 239; Троупянский Я. А. [Воспоминания]. — С. 239, та ін.

⁵ Репин И. Е. Далекое близкое. — С. 122–123.

шому мистецькому навчальному закладі країни було заповітною мрією юнака, тож не дивно, що в цей час він перебував у піднесеному емоційному стані, переживав здивування й радість від своїх несподіваних успіхів у столиці та інтерес до всього нового, із чим стикався. Про це красномовно свідчить його картина «Підготовка до іспиту», написана того ж таки 1864 р.¹ Картина, основними героями котрої є двоє молодиків, які «ретельно» готуються до екзаменів, сповнена духом бешкетництва і виконана у світлих тонах із переважанням жовтуватих та блакитних відтінків.

Разом із тим життя у столиці виявилось не надто простим. Незважаючи на успіхи на художньому поприщі, відірваність від рідної землі та близьких людей, постійна нестача коштів та напівголодне життя, вочевидь, не могли не справити на юнака гнітючого враження. Його епістолярії кінця 1860-х років пронизані песимістичними інтонаціями, як, наприклад, лист до В.Д. Поленова від 21 вересня 1869 р.: «Можливо, лист мій виявиться зайвим нині, коли я навіть не певний, чи застане він Вас на місці і коли немає жодних відрадних відомостей, котрі я міг би вважати за необхідність повідомити Вам. Проте це все ж набагато краще, аніж лист, котрий я хотів було написати одразу, як поставлено було програми (рокова субота), під впливом найбезвідрадішшої хандри. Програми на виставці здалися мені до того поганими, що лишалося тільки бігти чи провалитися під землю».² Про депресивний настрій художника свідчать і його живописні твори цих років: «Се люди-на» (1867), «Іов та його друзі», «Голгофа» (обидві — 1869), у кольоровій гамі яких домінують темні кольори. Вельми показовим, на нашу думку, є і такий факт. 1867 року І.Ю. Рєпін отримав замовлення на виконання ікон до церкви Різдва Богородиці у селі Черкаські Тишки недалеко від Харкова.³ Образи художник писав у Петербурзі та по приїзду додому мав передати до храму. Проте, приїхавши із столиці на Слобожанщину, митець не впізнав своїх робіт: написані у сірому дощовому північному місті, вони на рідній землі виглядали безбарвними та затушованими.

¹ Лясковская О. А. Илья Ефимович Репин. — С. 103.

² Репин И. Е. Письма к художникам и художественным деятелям. — С. 9.

³ Хаустова С. Г. И. Ю. Репин та Слобожанщина. — С. 116.

Вражений Ілля Юхимович зрештою змушений був переписати ікони уже в більш яскравій кольоровій гамі.¹

Протягом наступних років художник працював над великою картиною «Воскресіння дочки Іаїра» (1871), яка стала кваліфікаційною роботою випускника Академії мистецтв. Це полотно теж було написане у депресивний період: створюючи його, живописець постійно згадував смерть улюбленої сестри Усті.²

Початок 1870-х рр. ознаменувався для І.Ю. Рєпіна значними змінами не лише у професійному, але і в особистому житті. В лютому 1872 року художник повінчався із Вірою Олексіївною Шевцовою, і вже восени у молодого подружжя народилася донька, названа на честь матері.³ В цей час емоції художника знаходилися на підйомі, підтвердженням чого виступають його жваві та піднесені листи: «Молодь московська так здивувала, порадувала мене, що я, при всіх моїх лінощах до письма, брудню ще одного аркуша. Не знаю, з чого розпочати, очі розбігаються. Скрізь живе, безпосереднє відтворення життя, яким воно є, типово, вірно, експресивно, а який живопис! Подивіться заради Бога. Ви здивуетесь. Це так своєрідно, сильно, що просто очам своїм не віриш. Я тільки думав про це, що це буде скоро, а воно вже є, ось воно наше рідне, і в Москві, на батьківщині! Так і бути повинно. Браво, браво!».⁴

Проте вже наприкінці року полярність емоційного фону митця змінюється на протилежну: «Темрява, темрява і темрява!! Доведеться бігти з Петербурга. Один порятунок, щоб не застигнути остаточно. Адже це означає, що Прометей скутий тут, а ми, жалюгідні істоти, маємо никнути без священного вогню — жакливо. Скоріше, скоріше куди-небудь до Європи, Париж, Рим... все одно... де тільки є сонце, де горить цей світоч!».⁵

Наступного, 1873 року, емоційний стан художника ми теж можемо визначити як депресивний. Ілля Юхимович разом із дружиною та

¹ Хаустова С. Г. И. Ю. Репин та Слобожанщина. — С. 117.

² Федоров-Давыдов А. А. Илья Ефимович Репин [Текст]/А. А. Федоров-Давыдов. — М., 1989. — С. 8.

³ Бучастая С. И. И. Е. Репин: родословная гения.

⁴ Репин И. Е., Стасов В. В. Переписка. — Т. 1: Переписка (1871–1876). — С. 31.

⁵ Там само. — С. 49–50.

маленькою донькою покинув Росію та вирушив у пенсіонерську мандрівку Європою. Нові враження та цікаві спостереження, здавалося, мали б відірвати митця від сумних думок, проте цього не сталося. Ось як описував живописець свою поїздку: «... більша частина Польщі має такий осиротілий вигляд. (...). Якийсь дикий степ, житла майже не видно, лише деінде, наче у повісті Гоголя («Страшна помста»), виростають із землі мерці й, з бридкими прокльонами, ростуть до самого неба. Це кладовищенські хрести, можливо, вони хочуть зазирнути до самого Сибіру та відправити туди дикий зойк, замість привітання, своїм братам. Ах, скоріше лети, наш вагон... повз це темне місце!...».¹ Особливих змін настрою митця не спостерігалось і в інших місцевостях, котрі Ілля Юхимович відвідав у цей час. Наприклад, досить красномовно відбиває тогочасний душевний стан живописця уривок з листа до І. М. Крамського, в якому І. Ю. Репін описує своє перше знайомство із французькою столицею: «Страшне, проте дуже правильне у мене було перше враження від Парижа. Я злякався при вигляді всього цього. Бідні вони, подумалося мені, певне, кожний експонент сидить без шматка хліба, у нетопленій кімнаті, його виганяють з майстерні, і от він із гарячковим тремтінням бере полотно, та, доведений до неприродного екстазу голодом та іншими незгодами, він креслить щось невизначене, кидає найбільш ефектні тони якогось бруду. У нього і фарб немає, він розрізає старі тюбики, що завалилися, виколупує мастихіном, і через те, що матеріал цей підкорюється лише мастихіну, то він і винаходить одразу новий дуже зручний інструмент. Але це так, — добре: іще, ще, і картина готова, автор помітив, що він вже було почав її псувати, час зупинитися. Несе її до крамниці. У мене серце боліло, якщо, проходячи наступного дня, я знову бачив його картину. Боже мій, її ще не придбано! Що ж тепер з автором?!».²

Проте незабаром на зміну чорній полосі в житті художника прийшла цілком закономірна світла. Можливо, це мало свої зв'язки із подіями родинного життя Репіних, адже саме в цей час Ілля Юхимович та Віра Олексіївна очікували на народження своєї другої дитини

(Надія з'явилася на світ восени 1874 року).¹ Події, явища, особистості, котрі нещодавно викликали в художника почуття розчарування, втоми та тривоги, тепер інтерпретувалися ним зовсім інакше. Вельми показовим є його новий відгук про Париж, залишений у листі до того ж таки І. М. Крамського: «Париж надзвичайно гарний тепер; життя вирує, скрізь новина, винахід, ефект, що б'є приємно в око та справляє враження, — цим вони володіють, і як широко, сміливо, так само як художники в картинах. Так, маса художників має величезний вплив на весь Париж та тримає його високо перед іншими націями та містами, все підкорюється художній імпазантності Парижа».² Літо 1874 року подружжя Репіних провело на узбережжі, у французькому містечку Вель, яке митець описував не менш захоплено: «Не можу стриматися від захвату! Такий гарний Вель. Місця захопливі! (...). Наша квартира чарівна! Річка найчистішої ключової води, наш паркан, дерева, зелень і цей заколисуючий шум млинових коліс... неначе у казці. А море! Просто чудеса!».³ Тут же він написав надзвичайно світлу, сповнену легкості картину «Кінь для збору каміння у Велі» (1874).

На два наступні роки І. Ю. Репін знову поринув до тосчного настрою. Художник все більше нудьгував за батьківщиною, прагнув скоріше повернутися додому, хоча й продовжував інтенсивно працювати — написав картини «Тайна вечерея», «Садко у підводному царстві» (обидві — 1876). Але творчий процес не тішив майстра, як раніше; про свої нові картини він відгукувався із розчаруванням: «... я страшенно розчарований своєю картиною «Садко», із яким би задоволенням я її знищив... Така буде це погань, що просто гидота у всіх відношеннях».⁴

Довгоочікуване повернення на батьківщину, яке відбулося у 1876 р., посприяло черговій зміні емоційного стану митця. Майже одразу по приїзді він написав яскраву та оптимістичну картину «На дерновій лаві», висловивши таким чином радість від перебування на рідній землі, інтерес від зустрічі з близькими людьми після довгого розлучення.

¹ Бучастая С. И. И. Е. Репин: родословная гения.

² Репин И. Е., Крамской И. Н. Переписка. — С. 81.

³ Репин И. Е. Письма к художникам и художественным деятелям. — С. 15.

⁴ Репин И. Е., Стасов В. В. Переписка. Т. 1: Переписка (1871–1876). — С. 130.

¹ Репин И. Е., Стасов В. В. Переписка. Т. 1: Переписка (1871–1876). — С. 58.

² Репин И. Е., Крамской И. Н. Переписка. — С. 33.

Незабаром після повернення з мандрівки Європою Репіни переїхали до Чугуєва. Ілля Юхимович не міг стримати захвату від нового побачення зі знайомими з дитинства місцями, і захоплено писав про своє перебування на Слобожанщині: «Бував я на весіллях, на базарах, у повітах, на заїжджих дворах. У кабаках, у трактирах і в церквах... що це за принада, який це захват!!! Змалювати це я не в змозі, але чого тільки я не наслухався, а головне, не побачив за цей час!!! Це був чарівний сон. Та й сам Чугуїв це викапаний скарб! Не знаєш, на чому зупинитися! Але що за оригінальні пейзажі тепер!¹ (...). [про зовнішність українок] А які дукати, намиста! Головні пов'язки, квіти!! А які обличчя!!! А яка мова!!! Просто диво, диво і диво!!!».²

Переїзд до Чугуєва та оптимістичне налаштування художника хронологічно співпало із очікуванням появи третьої дитини у родині (син Юрій народився у квітні 1877 р.).³ Майже одразу після цієї події Ілля Юхимович створює картину «Хресний хід», що стала прообразом майбутнього шедеву «Хресний хід у Курській губернії». Проте вже до кінця 1877 року І. Ю. Репін встиг знудьгуватися у провінційному Чугуєві, його все більше тягнуло до світського товариства Санкт-Петербурга і Москви.⁴

Після переїзду до Москви — одного із провідних культурних центрів країни — упадницький стан художника досить скоро змінився на протилежний. Листи, датовані 1878 роком, несуть заряд оптимізму та відбивають захоплення митця новими творчими ідеями: «Чорт забирай, як це сильно!! (...). Мені хочеться написати зустріч військ, — адже пречудова тема; та й уявляється мені прегарно! Тільки зустріч у Пітері; нещодавно розпитував в одного свідка, розповідь його перевершила мої сподівання!.. Захват! Обов'язково зроблю картину!».⁵ Тоді ж митець створив ще один ескіз до майбутнього великого полотна — «Хресний хід у дубовому лісі».⁶ Картина дихає таким патріархальним спокоєм, та-

¹ Репин И. Е., Стасов В. В. Переписка. Т. 1: Переписка (1871–1876). — С. 141.

² Там само. — С. 142.

³ Хилтунен Р. От Чугуева до Хельсинки: Голгофа художника [Текст]/Р. Хилтунен//Время. — 1992. — 15 мая.

⁴ Иванов С. В. Москва в жизни и творчестве И. Е. Репина. — С. 52.

⁵ Репин И. Е., Стасов В. В. Переписка. Т. 2: Переписка (1877–1894). — С. 37.

⁶ Бродский И. А. Картина И. Е. Репина «Крестный ход в Курской губернии». — С. 3.

ким умиротворенням, що нагадує фрагмент із ностальгічних дитячих спогадів.

1879 рік приніс нові негаразди — навесні тяжко захворіла, а воєни померла мати І. Ю. Репіна, Тетяна Степанівна, до якої він був щиро прив'язаний.¹ Тож і полотна, написані митцем в цей час, несуть на собі відбиток жалоби. Характерно, що саме цього часу художник починає розробку таких трагічних сюжетів, як «Відмова від сповіді» (1879–1885) та «Арешт пропагандиста» (1880–1892). Ті ж занепадницькі емоції — сум, страх, втома — які читаються у наведених творах, простежуються і в епістоляріях: «Москва мені починає страшно набридати своєю обмеженістю та тупістю. Сяюча, самовдоволена буржуазія та щедре торгашество — ось всепоглинаюча стихія. Бідні студенти! Бідна інтелігенція! Ніде вони не знайдуть менше співчуття».²

Проте життя ішло далі, і влітку 1880 року у подружжя Репіних народилася четверта, остання дитина, названа на честь покійної бабусі Тетяною.³ В Іллі Юхимовича починається новий етап емоційного піднесення. Саме тоді живописець замислив створення нової картини, котра мала стати своєрідною квінтесенцією людської сили, вправності, життєрадісності — «Запорожці пишуть листа турецькому султанові» (1880–1891). Захоплений новою ідеєю, художник того ж року вдався до подорожі на Запоріжжя. Під враженням від побаченого він написав багато емоційних картин на українську тематику, такі як «Вечорниці», «По сліду» (обидві — 1881) та інших.⁴ Епістолярна спадщина цього періоду теж свідчить про великий емоційний накал митця. В якості прикладу можемо навести уривок з листа І. Ю. Репіна до В. Д. Полєнова, датований 5 жовтня 1882 року: «Який молодець Антон [В. О. Серов]! Як він малює! Талант та витримка бісівські! (...). Антон та ще Врубель — от теж таланти. Скільки любові та почуття витонченого! Чистяков хороше насіння посіяв, та й молодь ця золота!!! (...). Після обіду я вже не працюю, йду куди-небудь вештатися: чи на конці, чи на пароплаві, куди заманеться. То на Невський, котрий мені страшенно подобається — Європа!

¹ Москвинов В. Н. По репинским местам Харьковщины. — С. 423.

² Репин И. Е. Письма к писателям и литературным деятелям. — С. 15.

³ Бучастая С. И. И. Е. Репин: родословная гения.

⁴ Белічко Ю. В. Україна в творчості І. Ю. Репіна. — С. 39.

То на Піски, то в Єкатерингоф (що за дивні картини скрізь!!!)».¹ Вражає, наскільки цей відгук про Петербург відрізняється від депресивно-го опису десятирічної давнини про те ж саме місто.

Емоційний підйом, що почався на початку 1880-х років, тривав порівняно недовго; з 1883 року спостерігаємо чергове зниження емоційного стану художника. В цей період він закінчує величезне полотно, котре розпочав писати 1880 року, а задумав іще раніше — «Хресний хід у Курській губернії»², у котрому, на нашу думку, протиставляє яскраво-парадну зовнішню форму ходи її насправді бездуховному змістові.

До початку 90-х рр. XIX ст. Іллею Юхимовичем було написано достатньо велику кількість живописних творів, котрі за сюжетом та кольоровою гамою можуть бути віднесені до депресивних. Серед таких можемо назвати такі: «Сходка», «Річний поминальний мітинг біля стіни комунарів» (обидві — 1883). До цього ж періоду відноситься декілька живописних полотен на релігійну тематику: «Христос» (1884), «Юда» (1885), «Христос у Гетсиманському саду» (кін. 80-х рр. XIX ст.), в яких домінуючим кольором є чорний. Картини кінця 1880-х рр. — «Не чекали» (1884–1888), «Миколай Мірлікійський рятує від страти трьох невинно засуджених» (1888) — виконані уже в більш м'якій, не надто похмурій кольоровій гамі, проте в цілому їхня тематична та колористична спрямованість також залишається депресивною. Листи І. Ю. Репіна другої пол. 1880-х–кін. 1890-х рр. рясніють меланхолійними інтонаціями. Наприклад, 25 липня 1884 року художник писав до П. М. Третьякова: «Починаю думати, чи не здалося Вам образливим моє безцеремонне звернення до Вас. Все більше і більше приходжу до висновку, що ви вправі обуритися. Мене починає мучити совість, яке право я мав звертатися до Вас із чисто стороннім питанням, яке до Вас ніскільки не торкається?! Пробачте, не сердьтеся... Мені часто в житті доводиться каратися за нестриманість у характері».³ Характерно, що у посланні-відповіді Третьяков заспокоював Іллю Юхимовича та вказував

на безпідставність його самозвинувачень.¹ У деяких з репінських епістоляріїв навіть з'являються думки про смерть, котрих у попередніх листах зафіксовано не було: «В мене просто перевтома, певне, всіх нервів; майже працювати не можу. (...) Думки похмурі внаслідок поганого самопочуття. Думаєш — помреш, і все залишиться недомальованим».²

Пригнічений стан художника поглиблювали незгоди у родинному житті. Сімейний союз Іллі Юхимовича та Віри Олексіївни Репіних, котрий і до цього часу не можна було назвати ідилічним, остаточно розпався; розгнівана мати налаштовувала дітей проти батька. Особливо загострилися відносини Іллі Юхимовича із сином Юрієм.³ Примітно, що саме в цей період сімейних чвар, «будучи страшенно нервово розбитим та засмученим»⁴, митець написав одну з найвідоміших та найемоційніших своїх картин — «Іван Грозний та син його Іван» (1885), на котрій зобразив сюжет синовбивства.

Початок 1890-х рр. ознаменувався нетривалим емоційним піднесенням І. Ю. Репіна. В цей час він, серед іншого, виконав невеликий твір «Різдво Христове» (1890). Ця картина відрізнялася від багатьох інших полотен майстра на релігійну тематику зображенням сцени не смерті, а народження; окрім того, в її кольоровій гамі, окрім темних тонів, використано багато відтінків білого та жовтого. Цього ж часу митцем закінчена велика оптимістична картина «Запорожці...», придбаний маєток у Здравньовому, під Вітебськом.⁵

Але вже з 1892 року у митця знов спостерігається емоційний спад. Життя у віддаленні від гомінливої столиці вже не тішило Іллю Юхимовича, навіть навпаки: «Час летить, нудьгувати ніколи; але я іноді відчуваю настрій блудного сина, коли він пас свиняче стадо... Невже мені тут залишитися назавжди пасти свиняче стадо?!».⁶ Емоційне пригнічення призводило до спаду працездатності та творчої активності: «Я працюю мало: у мене все ще триває якийсь вакантний час. Я не можу ні

¹ Репин И. Е. Письма к художникам и художественным деятелям. — С. 42.

² Бродский И. А. Картина И. Е. Репина «Крестный ход в Курской губернии». — С. 49.

³ Репин И. Е., Третьяков П. М. Переписка. — С. 88–89.

¹ Репин И. Е., Третьяков П. М. Переписка. — С. 90.

² Репин И. Е., Стасов В. В. Переписка. Т. 2: Переписка (1877–1894). — С. 138.

³ Бучастая С. И. И. Е. Репин: родословная гения.

⁴ Жиркевич А. В. Встречи с Репиным (страницы из дневника 1887–1902 гг.) — С. 160.

⁵ Шышанаў В. Невядомае Здраўнёва.

⁶ Репин И. Е., Стасов В. В. Переписка. Т. 2: Переписка (1877–1894). — С. 181.

на чому, з моїх задумів, зупинитися серйозно — все здається малим, не вартим праці».¹ Художника, здавалося, дратувало і обурювало геть усе навколо: «Приходить несвідомо до голови — який невдалий екземпляр наша планета! Це дещо кволе, зубожіле; тільки паразити розводяться тут у незнищених масах, усіляких форм та розмірів; вони відчувають себе тут у своїй тарілці, і кожний більш благородний тип тут не до двору. Паразити, мікроби, все це, вся ця погань посилюється, плодиться та пожирає найкращі прояви».² Перебуваючи у такому занепадницькому настрої, І. Ю. Репін зрештою розсварився із одним зі своїх найкращих друзів — художнім критиком В. В. Стасовим, — та на довгі шість років припинив із ним усіляке спілкування. Депресивний стан художника посилювала смерть батька, котрий відійшов у кращий світ 1894 року у Здравньовому.³

Перебуваючи на спаді емоційної активності, Ілля Юхимович досить своєрідно відзначив чвертьстолітній ювілей своєї професійної мистецької діяльності, котрий припав на листопад 1896 року. Як згадував згодом його учень М. І. Тоїдзе, в той час, коли все уже було підготовлено до свята і громадськість налаштувалася на вшанування геніального живописця, той раптово зник — просто виїхав із Санкт-Петербурга, тож справа розстроїлася.⁴ Незабаром Ілля Юхимович у журналі «Новий час» опублікував листа із подяками за поздоровлення, який дістав широкого розголосу серед громадськості. Зокрема, художник написав: «[До ювілею] мене й ушановували більше, ніж я заслуговував, і гудили, з іншого боку, із азартом. Якщо незароблена слава не розвинула в мене манії величчя, то глибоко укорінила в мені манію нікчемності. Навряд чи світ бачив більшого страждальця від незадовільності своїх творів. Під час зустрічі зі своїми картинами на виставках, у музеях я відчуваю

¹ Репин И. Е. Письма к Е. П. Тархановой-Антокольской и И. Р. Тарханову. — С. 33.

² Репин И. Е., Стасов В. В. Переписка. Т. 2: Переписка (1877–1894). — С. 189.

³ Шишанов В. Останні роки життя та історія поховання Ю. В. Репіна — батька великого художника [Текст]/В. Шишанов//Науково-практична конференція, присвячена 150-річчю від дня народження І. Ю. Репіна: тези доповідей та повідомлень/ [упоряд.: Денисенко О. Й.]; Упр. культури Харк. облвиконкому, Харк. худож. музей. — Х., 1994. — С. 10.

⁴ Тоидзе М. И. [Воспоминания]. — С. 205.

себе безнадійно нещасливим від їх поганого враження».¹ В іншому, вже приватному листі, адресованому другу живописця, поетові О. В. Жиркевичу, І. Ю. Репін яскраво передавав емоції, котрі на той час панували в його душі: «Я так втомився і так мені нездужається, що навіть сум нападає».² Зізнання живописця наочно ілюструють картини, написані ним того ж 1896 року: «Місячна ніч. Здравньово», «Дуель», «Голгофа», «Якщо всі, то не я...», для яких автор добирав переважно сірий, чорний, коричневий, синій кольори.

В останні декілька років XIX ст. громадська діяльність художника дещо пошавляється. 1897 року він знову вступив до Товариства передвижників³; 1898 року обійняв посаду ректора Вищого художнього училища при Академії мистецтв⁴; 1899 року примирився із В. В. Стасовим.⁵ Окрім цього, 1900 року Ілля Юхимович вдруге одружився — його обраницею стала Н. Б. Нордман; на ім'я нової дружини він придбав маєток «Пенати» неподалік від столиці, у дачному селищі Куоккала.⁶ Ці факти дають нам можливість припустити, що кінець 90-х рр. XIX ст. ознаменувався для художника деяким відступом душевних переживань.

Проте емоційне піднесення знову змінилося депресією. Протягом 1901–1905 років митцем було написано картини «Дуель Онегіна та Ленського» (1901), «Іди за Мною, сатано!» (1901–1903), «Тайна вечера» (1903), у яких знову переважають синій, чорний, коричневий колір. Песимістичні настрої живописця в цей час яскраво ілюструють спогади його учня М. С. Туганова, котрий згадував розмову майстра із студентами: «Репін грізно питає: «Що вам тут потрібно? Для чого ви тут зібралися? (...). Що вам тут потрібно, у цьому сирому, гнилому та темному Петербурзі? (...). Вчитися? Чому тут вчитися? Кинули свій південь, південне сонце, цей пречудовий Кавказ, прекрасну природу. В кого навчатися? У мене навчатися? Я сам все життя навчаюся у життя, в природи. Ідьте назад

¹ Репин И. Е. Письма к писателям и литературным деятелям. — С. 232.

² Там само. — С. 138.

³ Грабарь И. Э. Репин. — Т. 2: От первых портретов эпохи расцвета до последних творческих лет. — С. 93.

⁴ Там само. — С. 95.

⁵ Там само. — С. 110.

⁶ Кириллина Е. В. Репин в «Пенатах» [Текст]/Е. Кириллина. — Л., 1977. — С. 12.

до себе... там сонце, чудова природа, а тут чому ви можете навчитися...».¹ Песимістично дивився Ілля Юхимович і на своє сімейне становище: «Погані часи! Художникам тепер випадає гірка участь... У мене, окрім всього, що насувається на людину зі старістю, були великі сімейні екстреності. Зять мій, чоловік Тані, тільки-но скінчив інженерну академію та поїхав на Далекий Схід. Таня із двома моїми онуками збирається до осені туди ж. Син Юрій нещодавно одружився на бідній безрідній дівчині, готує картину до скінчення свого академічного курсу. Віра та Надя, за приписом лікаря, із матір'ю від'їхали до Криму на поправку здоров'я. І у всіх цих персон одне джерело доходів — моя праця... А на сьомому десятку років самовпевненості мало, зате багато витрат та розходів, які по нинішньому життю нестримно збільшуються з роками...».²

Початок 1910-х років став періодом чергового душевного підйому в І.Ю. Рєпіна. Твори, написані ним за цей час — «Маніфестація 17 жовтня 1905 року» (1907–1911), «Чорноморська вольниця» (1908), «О.С. Пушкін на Акті у Ліцеї» (1911), пронизані ейфорійним настроєм. Захоплені листи-вітання, розіслані Іллею Юхимовичем своїм знайомим, підтверджують нашу гіпотезу: «Хай живе російське мистецтво! Нехай радіють благородні, витончені серця, що полюбили образний світ уявлень! Честь і слава Вам! Всесвітня слава навіки!»³; «У якому захваті я уже два дні від Берхгольца! От Бог послав нашим товаришам друга!!! (...) От талант-декоратор! От художник!».⁴

Але починаючи з 1912 року оптимізм Іллі Юхимовича знов розсіюється. Цьому багато в чому посприяли об'єктивні причини: як внутрішньосімейні, так і зовнішні. 1913 року сталася екстраординарна подія: в той час, коли у країні відзначалося трьохсотріччя перебування Романових на царському престолі, напівбожевільний А. Балашов накинувся із ножом на картину «Іван Грозний» та значно її пошкодив.⁵ І.Ю. Рєпіна, який і без того був пригнічений цією подією, було звинувачено в нерозумінні ситуації, котра склалася в країні, чим нанесено йому ще біль-

¹ Туганов М.С. [Воспоминания]. — С. 208.

² Рєпин И.Е. Письма к художникам и художественным деятелям. — С. 167.

³ Там само. — С. 190.

⁴ Там само. — С. 203.

⁵ Иванов С.В. Москва в жизни и творчестве И.Е. Репина. — С. 107.

шої образи.¹ Наступний 1914 рік приніс іще більше трагічних звісток: як в особистому житті (смерть другої дружини Н.Б. Нордман)², так і в житті всієї країни та навіть світу (початок Першої Світової війни). Саме у ці нелегкі часи митець звертається до трагічних тем у своїй творчості та пише такі полотна, як «Ісус у терновому вінку» (1913), «Бельгійський король Альберт у мить вибуху греблі в 1914 році» (1914), та інші. В епістоляріях знову знаходимо думки про смерть: «Наблизився й до мене час останніх клопотів із думкою про переселення до місцини, де ніяких турбот немає. У всіх своїх недоліках я твердо звинувачую лише себе. Найбільш непоправний недолік: мої три дочки — не можуть вони самостійно існувати»³; «Самота так підвищує чуттєвість, особливо коли вже поблизу вічна самотність, коли вже скоро нікого, милих, дорогих не побачиш і не почувеш».⁴

Буремні політичні події наступних років — розпад Російської імперії та відділення Фінляндії, прихід до влади більшовиків та розпочата на батьківщині художника громадянська війна — ще більше підточили самопочуття літнього художника. Протягом першої половини 20-х рр. ХХ ст. його не покидав меланхолійний настрій, красномовними свідками чого виступають його листи й картини: «Пробачте, що утруднюю Вас читанням таких дрібниць та ще таким поганим почерком... А море ревіло усю ніч, похолодало і дощик, дощик... А вранці онук мій Дій сказав, що іще шість тижнів буде така ж погана погода і не поспіють у нас ні помідори, ні яблука і буде голод, голод».⁵ Поглинений нерадісними думками, змушений із постійним неспокоєм линути думками до батьківщини — «того берега, про який думається тільки зі страхом та неспокоєм»⁶ — художник в цей період особливо часто у своїй творчості звертається до релігійних сюжетів. Найбільш відомі та значущі твори, створені Іллею Юхимовичем у цей період — картини «Євангельського циклу», такі як «Христос та Марія Магдалина» (1920–1922),

¹ Пророкова С.А. Рєпин. — С. 359–363.

² Пророкова С.А. Рєпин. — С. 327.

³ Рєпин И.Е. Письма к писателям и литературным деятелям. — С. 192.

⁴ Морозова К.А. В Пенатах с Николаем Александровичем Морозовым. — С. 256.

⁵ Рєпин И.Е. Письма к художникам и художественным деятелям. — С. 227.

⁶ Там само. — С. 229.

«Голгофа» (1921–1922), «Невір'я Фоми» (1921) — відзначаються темною кольоровою гамою та трагічними сюжетами.

Але друга половина 1920-х років, незважаючи на усі тривоги та негаразди, пройшла для художника на хвилі душевного підйому та піднесеного настрою. Наприкінці життя Ілля Юхимович знову захопився ідеєю змалювати запорозьку вольницю, тож однією з останніх картин великого живописця є емоційний «Гопак» (1927), позначений імпресіоністичними рисами. Козаки, що завзято відбивають гопака, здається, от-от зйдуть з полотна та захоплять глядача у вир танцю. Кольорова гама твору вражає розмаїттям: тут поєдналися яскраві та чисті фарби — зелена, червона, жовта, синя. Переписка цих часів знов нагадує нам колишнього енергійного, гарячого та захопленого митця. Ось уривки деяких із листів: «Друже мій милий, дорогий козаче Миколо Дмитровичу! Як ти утішив мене твоїм дружнім листом!.. А Віра підхопила твого листа і стала з ним танцювати! Ах, козаче, козаче! Тиціан — це ти: от уже удруге захоплюєш публіку після Парижа!!! Я безкінечно радію та цілую тебе незлічимо!.. О, як хотів би я подивитись на твій портрет королеви! Без відмовлянь, зніми з нього фотографію яку-небудь та надішли нам! Я так давно уже не бачив твоїх створінь!! Так, повторюю, Тиціан — це ти, ти сила! Я так і уявляю тебе танцюючим навприсядки! І з побілілими вусами ти так живо уявляєш Запоріжжя! Милий! Милий! Так Ганна Григорівна ще не забула мене?!! Ех, жаль, що в мене уже, як у гоголівського діда, не витанцьовується, а то я пішов би навприсядки!..»¹; «Які сюрпризи! Книга і портрет!! Книгу я іще ледве розпочав, але портрет! Звідки? Хто намалював з Вас? Невже Ви самі?!! Це пречудовий портрет»²; «Яке щастя! Яка радість Ваш лист! Ви уявити собі не можете. І неначе для моєї роботи. Ви будете фотографувати Дніпро і в місцях останнього Запоріжжя!.. Я готовий стрибати та радіти... О! От час поїхати б до Вас!»³; «Як я ошасливлений Вашою присилкою мені насамперед фотографій!! Я помолодшав, поздоровішав і тепер танцюю душею від захоплення».⁴ У стані душевного підйому ми-

¹ Репин И. Е. Письма к художникам и художественным деятелям. — С. 253.

² Там само. — С. 263.

³ Там само. — С. 268.

⁴ Там само. — С. 272.

тець перебував практично до останніх місяців життя. Але роки брали своє, сили покидали майстра, і незадовго до смерті він знов поринув до стану депресії.

За результатами проведеного аналізу видно, що протягом життя І. Ю. Репіна у нього, як у будь-якої творчої людини, спостерігалися періоди творчого підйому та спаду, під час яких творча активність була різною. Окрім того, ми помітили, що велика кількість творів майстра на релігійну тематику була написана в періоди емоційного спаду.

Задля того, щоб оцінити психоемоційний стан художника на тому чи іншому етапі його життя, сформувані уявлення щодо його характеру, темпераменту та інших особливостей його постаті, нами було здійснено спробу кольороемоційного психологічного дослідження картин митця.

Для аналізу ми скористалися відомими тезами сучасних психологів про те, що особистість людини визначається комплексом сталих ознак, таких як темперамент, характер, чутливість, мотивації, здібності, моральність, звички та інші властивості, що обумовлюють хід думок та поведінки, властиві конкретному індивідові у процесі його адаптації до різноманітних життєвих ситуацій із використанням типологізації особистостей на основі рис екстравертованості (відкритості до спілкування) та інтровертованості (замкненості) (К. Г. Юнг, 1923)¹ та визначення індивідуальних особливостей людини за певним психологічним типом (Г. Рід, 1951).²

Теорія К. Г. Юнга спирається на широке дослідження культури, починаючи з античних часів. Вона заснована на ідеї про екстраверсію та інтроверсію, котрі являють собою складну єдність усвідомленого та неусвідомленого у структурі особи. Типологія була заснована на ідеї домінування у людей основних психічних функцій: мислення, інтуїції, відчуття та почуття. Виходячи із розробленої концепції, вчений запропонував виділити вісім основних, або ж фундаментальних, типів особистості: екстравертований розумовий, інтровертований розумовий, екстравертований чуттєвий, інтровертований чуттєвий, екстравертований

¹ Цит. за: Потемкина О. Ф. Психологический анализ рисунка и текста [Текст]/О. Ф. Потемкина, Е. В. Потемкина. — СПб., 2006. — С. 98.

² Там само. — С. 100.

почуттєвий, інтровертований почуттєвий, екстравертований інтуїтивний, інтровертований інтуїтивний.¹

Значення дослідження К.Г. Юнга важко переоцінити, проте воно не розкривало конкретні методичні заходи, за допомогою яких можна було б віднести індивідуальні особливості людини до певного психологічного типу. Це завдання було виконане англійським мистецтвознавцем, художнім критиком та теоретиком художнього виховання Г. Рідом у 1951 році. Дослідник проаналізував кілька тисяч малюнків та прийшов до висновку, що все розмаїття форм художнього висловлення також можна звести до восьми видів. Більше того, ця типологія, на його думку, була цілком придатною до класифікації будь-яких малюнків, створених людьми, незалежно від їхнього віку, статі, кваліфікації чи роду занять. Для позначення восьми видів малюнків Г. Рід використав наступні означення: емфатичний, гаптичний, ритмічний, структурний, органічний, перелічуючий, декоративний, імажинарний — і для кожного з них виділив основні ознаки:²

- перелічуючий малюнок — зображено різні об'єкти та предмети, що не об'єднані будь-якими зв'язками (тобто має місце просте перерахування); співвідноситься із екстравертованим розумовим типом;
- органічний малюнок — перевага надається відтворенню органічних форм (рослин, тварин, людини); співвідноситься із інтровертованим розумовим типом;
- емфатичний малюнок — відтворення природний пейзажу, атмосфери, стихії (схід чи захід сонця, гори, море абощо); співвідноситься із екстравертованим чуттєвим типом;
- гаптичний малюнок — відтворення хворобливих відчуттів, почуття болі, страждання; співвідноситься із інтровертованим чуттєвим типом;
- декоративний малюнок — зображення орнаментів та візерунків; співвідноситься із екстравертованим почуттєвим типом;
- імажинарний малюнок — зображення сюжету або персонажа, запозичених із художніх творів або власних фантазій; співвідноситься із інтровертованим почуттєвим типом;

¹ Цит. за: Потемкина О. Ф. Психологический анализ рисунка и текста. — С. 99.

² Там само. — С. 100.

- ритмічний малюнок — виділяється зображення руху (політ птахів, людська хода, пересування транспортного засобу тощо); співвідноситься із екстравертованим інтуїтивним типом;
- структурний малюнок — відтворення структури цілого, від елементарної точки до надскладних конструкцій; співвідноситься із інтровертованим інтуїтивним типом.¹

Іншою невід'ємною складовою картини є її кольорова гама. Як відомо, колір, котрий обирає людина для свого малюнку, не носить випадкового характеру; емоції та колір тісно пов'язані між собою. Ця кореляція є закономірною, обумовленою, з одного боку, психофізіологічними характеристиками кольору, а з іншого психофізіологічною організацією людини.² На сьогоднішній день накопичено достатньо велику кількість спеціальних робіт, котрі прагнуть розкрити взаємозв'язок між психікою людини та кольором. Наприклад, О.М. Еткінд виявив кореляцію між емоційними чинниками людей та асоціаціями кольорів. Так, сірий колір найчастіше асоціюється із емоціями втоми та суму; синій — із емоціями суму та інтересу; зелений — із емоціями інтересу та здивування; червоний — із емоціями гніву та радості; жовтий — із емоціями здивування, радості та інтересу; фіолетовий — із емоціями відрази та сорому; коричневий — із емоціями відрази та втоми; чорний — із емоціями страху, гніву, втоми та суму.³

Відомо, що у людей із коливаннями настрою виявлено певні кольорні переваги, котрі не можна трактувати однозначно. Разом із тим дослідження Б.О. Базими демонструють, що певні форми відношення до кольору несуть інформацію про індивідуальні та типологічні якості особи — темперамент та характер, і підтверджують тісний взаємозв'язок кольору та психічної діяльності людини.⁴ Описано використання у малюнках яскравих, світлих тонів у період піднесеного настрою, а на етапі пригніченого настрою або взагалі відмова від використання кольору,

¹ Цит. за: Потемкина О. Ф. Психологический анализ рисунка и текста. — С. 100–101.

² Базыма Б. А. Цвет и психика [Текст]/Б. А. Базыма. — Х., 2001. — С. 62.

³ Цит. за: Базыма Б. А. Цвет и психика. — С. 65.

⁴ Базыма Б. А. Цвет и психика. — С. 60.

або лише застосування темних та похмурих фарб.¹ Під час коливань настрою зустрічаються і «парадоксальні», на перший погляд, результати, коли люди, що перебували у стані депресії, віддавали перевагу жовтому кольору.²

Для аналізу нами було обрано п'ятдесят шість живописних творів І. Ю. Репіна, написаних в період з 1864 по 1927 рр. Увесь масив відібраних картин нами було розділено на дві вибірки. Першу склали двадцять п'ять творів, що були віднесені нами до творів на релігійну тематику (тобто такі, що зображують сцени з Біблії та Євангелія, а також релігійні обряди). До другої увійшов тридцять один твір на світську тематику (жанрові, історичні картини, пейзажі, натюрморти). Було складено аналітичні таблиці, в яких кожному із відібраних картин було описано за такими параметрами, як: рік створення; розмір; домінуючий вид зображення (за методикою Г. Ріда); кольорова гама (два — чотири домінуючі кольори) [див. Додаток 1].

Проведений аналіз показав, що для творчості І. Ю. Репіна характерне абсолютне домінування органічного виду малюнку (тобто такого, що зображує рослин, тварин або людину) — його елементи присутні у всіх проаналізованих картинах [див. Додаток 2]. Як пам'ятаємо, цей вид малюнку характерний для людей інтровертованого розумового типу за класифікацією К. Г. Юнга. Мислення цих осіб в більшій мірі орієнтоване на теоретичні знання та осягнення реальності. Факти збираються ними зазвичай не самі по собі, а в якості доказів. Цінності таких людей зазвичай пов'язані із розвитком та викладенням якоїсь ідеї. Зазвичай вони прагнуть побачити факти так, як вони заповнюють рамки ідеї, що претендує на оригінальність. Часто вони досить важко усвідомлюють той факт, що те, що їм здається зрозумілим та очевидним, іншим може здаватися зовсім не таким простим.³

В результаті аналізу першої групи картин виявилося, що у ній присутні, окрім домінуючого органічного, також імажинарний (76,00%) та гаптичний (48,00%) види малюнку. Це може свідчити про те, що автор цих творів відноситься до емоційно-інтровертованого (1) або

¹ Цит. за: Базыма Б. А. Цвет и психика. — С. 63.

² Там само. — С. 68.

³ Потемкина О. Ф. Психологический анализ рисунка и текста. — С. 108.

чуттєво-інтровертованого (2) типу особистості. Для першого характерною рисою є мовчазність, незрозумілість для оточуючих. Вони намагаються не висуватися вперед, керуючись в основному суб'єктивно орієнтованими емоціями; їхні справжні мотиви часто залишаються прихованими. Іноді вони виявляють легкий відтінок індиферентності та прохолоди, котрий може посилитися аж до байдужості до благополуччя чи нещастя інших; іноді вони відчують непотрібність власного існування. Основоположні ідеї — Бог, воля, безсмертя — мають для цих людей значну цінність. Щоб хоча б приблизно передати все багатство відчуттів, котрі відчують такі особистості, необхідна незвичайна поетична та художня виразність.¹ Для другого — орієнтація на те, що відбувається переважно в даний момент часу, а також на суб'єктивну інтенсивність відчуттів. Їхня поведінка може здаватися оточуючим незрозумілою та діяти на них гнітюче. Ці люди можуть дозволити зловживати собою, за що будуть мститися посиленням опором та впертістю. Спостерігається підвищена чутливість до всього двозначного та небезпечного.²

Аналіз другої групи картин показав, що в ній домінують ритмічний (61,29%) та емоційний (41,93%) види малюнку. Ритмічні малюнки характерні для осіб інтуїтивно-екстравертованого (1), а емоційні — чуттєво-екстравертованого (2) типу особистості. Для перших характерною є розвинена інтуїція; їх не приваблює все стає та загальноприйняте, проте обмежене за цінністю. Вони завжди перебувають у пошуках нових можливостей. Все нове сприймається ними з великим ентузіазмом. Ці люди зазвичай не ставляться із надмірною пошаною до переконань та звичок оточуючих. Разом із цим для них характерне вміння вчасно використати усі соціальні можливості та зав'язати необхідні зв'язки. Ніхто інший не має такої здатності додати бадьорості своїм оточуючим, збудити в них натхнення до нових звершень.³ Для других зазвичай характерне надзвичайно розвинене почуття реалізму. У більшості випадків це — чоловіки, для яких відчуття є конкретним виразом життя у всій її повноті. Справжнє задоволення для них має свою особливу мораль, помірність, що може доходити до самозречення та готовнос-

¹ Потемкина О. Ф. Психологический анализ рисунка и текста. — С. 110–111.

² Там само. — С. 109.

³ Там само. — С. 111–112.

ті йти на жертви. Такі люди ніколи не зраджують своєму принципові об'єктивного відчуття, навіть у найбільш абстрактному. Вони полюбують гарно вдягатися, добре їдять та п'ють, їх витончений смак висуває особливі претензії до оточуючого світу.¹

Проаналізувавши кольорову гаму, яку обирав майстер для своїх творів, ми також побачили відмінності у двох вибірках. Так, у першій групі картин найчастіше зустрічаються чорний (15; кореляція з емоціями страху, гніву, втоми та суму), синій і блакитний (13, кореляція з емоціями суму та інтересу), сірий (9; кореляція з емоціями втоми та суму), коричневий (7; кореляція з емоціями відрази та втоми) кольори. Найрідше в першій вибірці зустрічалися світлі кольори — бежевий (3), білий (2) та рожевий (2). У творах другої групи найбільш розповсюдженим виявилися жовтий та охра (16; кореляція з емоціями здивування, радості та інтересу), білий (14), червоний (12; кореляція з емоціями радості та гніву), зелений (10; кореляція з емоціями інтересу та здивування) кольори. Разом із цим, не рідше зустрічалися і темні кольори: чорний (12), коричневий (10), блакитний (9), сірий (6) [див. Додаток 3].

Таким чином, протягом життя І.Ю. Репіна спостерігалися періоди психоемоційних підйомів та спадів, що виникали іноді у зв'язку з тими чи іншими конкретними подіями, а іноді — без усіляких видимих зовнішніх причин. Радісні події викликали у митця не лише позитивні емоції, але також супроводжувалися загальною картиною гіпертимії (піднесеного настрою), жагою діяльності, підвищеною речистістю, виникненням нових ідей. Печальні події викликали пригніченість, а також уповільнення реакцій та мислення, зі зниженням творчої продуктивності, появою ідей самопониження.

Отже, в ході дослідження ми з'ясували, що у певні періоди життя І.Ю. Репіна спостерігалися риси екстравертованої та інтровертованої поведінки.

Характерними особливостями екстравертованих людей є більша зверненість у бік сприйняття, аніж уявлення.² Такі особистості піддаються впливам оточення, зовнішнім стимулам, постійно шукають нових

¹ Потемкина О. Ф. Психологический анализ рисунка и текста. — С. 109.

² Леонгард К. Акцентуированные личности [Текст]/К. Леонгард. — К., 1981. — С. 157.

переживань. Вони добре почувають себе у жвавому товаристві, звідки беруть багато нових вражень та інформації. Під час подорожі екстраверти спрямовані насамперед на захоптивне переживання, а не на те, щоб збагатити свої знання враженнями від нового. За деякої поверховості мислення усе, що надходить зовні, не піддається особливому аналізу, що обумовлює підвладність чужій думці та легковір'я. Будь-яке повідомлення, висловлене у категоричному тоні, сприймається екстравертами як беззаперечний факт, тому часто такі люди стають своєрідними рупорами свого оточення; проте їхні погляди не відрізняються сталістю. Події, що привертають увагу на даний момент часу, легко стають для цих осіб панівними та приводять до імпульсивних вчинків, обумовлених виключно зовнішньою ситуацією.¹

Інтровертовані особистості, навпаки, живуть більше не емоціями та відчуттями, а власними уявленнями. Тож зовнішні події як такі впливають на життя цих людей порівняно мало; більш важливим є те, що вони самі про це думають. У більшості випадків інтроверти приходять до об'єктивно вірних умовиводів, адже вони не скуті враженнями моменту та враховують свій колишній досвід. Проте у тому разі, коли інтровертованість виявляється надмірно, то особистість все більше віддаляється від реальності та зрештою настільки поринає до світу своїх уявлень, що сприйняті переживання бере до уваги все менше.² Професійна діяльність інтровертів постійно супроводжується роздумами; у вільний час вони також шукають для себе занять, що збуджували б думку. Серед інтровертованих людей часто зустрічаються винахідники; часто вони також задаються питанням «виправлення життя на Землі». Особливо їх хвилюють загадки оточуючого світу та важкорозв'язні питання; улюбленою поживою для розуму виступають проблеми релігії, політики, філософії. Спостерігається зв'язок між підкресленою схильністю до роздумів та слабкою готовністю до вчинків. Інтроверти зазвичай неквапливі та нерішучі у діях. Виражена інтровертованість часто призводить до ізоляції особистості від інших людей.³ Недостатньо чітке розмежування екстравертованості та інтровертованості поведін-

¹ Леонгард К. Акцентуированные личности. — С. 158.

² Там само. — С. 161.

³ Там само. — С. 162.

ки з рисами темпераменту особистості викликає серед фахівців багато суперечок.¹

Іншою психологічною методикою виявлення індивідуальних особливостей людини за певним психологічним типом були визначені гіпертимічні та гіпотимічні риси темпераменту І. Ю. Репіна.

Гіпертимний темперамент характеризується підвищеним настроєм, котрий поєднується із жагою діяльності, підвищеною балакучістю та тенденцією постійно відхилятися від теми розмови. Гіпертимічні натури завжди дивляться на життя оптимістично, досить легко долають відчуття суму. Жага діяльності стимулює в них ініціативу, постійно підштовхує до пошуків нового. Відхилення від головної думки породжує безліч несподіваних асоціацій, ідей, що сприяє активному творчому мисленню. З такими людьми цікаво спілкуватися, вони здатні довго говорити, щедро пересипаючи свою мову приповідками та дотепами. Проте у тому разі, коли вказаний темперамент виражений занадто яскраво, це таїть небезпеку, адже такі люди можуть недбало віднестися до серйозних подій. У них можуть спостерігатися порушення етичних норм, адже у певні моменти вони нехтують і почуттям обов'язку, і здатністю до покаяння. Надмірна жага діяльності перетворюється на безплідне розкидання, людина багато за що береться і нічого не доводить до кінця. Багатство ідей перетворюється на пусте прожектерство. Надмірна веселість може перетворюватися на роздратованість.²

Гіпотимний темперамент є протилежним до гіпертимного. Особистості цього типу є серйозними та зазвичай сконцентрованими на похмурих, сумних сторонах життя значно більше, ніж на радісних. Події, що глибоко їх схвилювали, можуть довести цю песимістичну налаштованість навіть до депресивного стану. Стимулювання життєдіяльності таких людей є послабленим, думка працює уповільнено. У товаристві гіпотимні особистості майже не беруть участі в бесіді, лише зрідка додаючи кілька зауважень після довгих пауз. Серйозна налаштованість висуває на перший план тонкі, піднесені почуття, несумісні із людським егоїзмом, формує серйозну етичну позицію, що можна віднести до позитивних сторін гіпотимного темпераменту. До негативних можна

¹ Див. наприклад: Леонгард К. Акцентуированные личности. — С. 22, та ін.

² Там само. — С. 117.

віднести пасивність у діях та уповільнене мислення у тому разі, коли вони виходять за рамки норми.¹

Люди, для яких характерною є зміна гіпертимних та гіпотимних станів, відносяться до афективно-лабільного, або — при яскравих проявах — циклотимічного типу (за класифікацією К. Леонгарда). В них на передній план виступає то один, то інший із двох полюсів, іноді у зв'язку із конкретними подіями життя, а іноді — без усіляких видимих зовнішніх мотивів; для зміни стану достатньо буває невольного повороту в загальному настрої. Радісні події викликають у цих людей не лише радісні емоції, але також супроводжуються загальною картиною гіпертимії. Сумні події, навпаки, викликають пригнічений настрій.²

Підсумовуючи вищевикладене, можемо припустити, що І. Ю. Репін мав афективно-лабільний темперамент (котрий, можливо, доходив до циклотимічного рівня), що виявлялося у постійних змінах гіпертимних і гіпотимних станів, які, втім, не виходили за межі норми. Перебування у стані піднесеного настрою сприятливо впливало на весь уклад життя митця і зрештою дозволило йому створити низку життєствердних картин («Вечорниці», «Запорожці пишуть листа турецькому султанові», «Гопак» та інші). Гіпотимний темперамент у складні періоди дозволяв живописцеві концентруватися на печальних сторонах життя, що в уявленнях художника, очевидно, асоціювалося із релігійною темою. Талант митця явив нам у такі періоди життя низку художніх творів («Голгофа», «Іди за Мною, сатано!», «Невір'я Фоми» та інші), котрі безпосередньо відображали духовно-релігійні пошуки самого майстра.

¹ Леонгард К. Акцентуированные личности. — С. 122.

² Там само. — С. 124.

Висновки

У ході виконання монографічного дослідження було з'ясовано, що початок ХХІ століття став своєрідною точкою біфуркації для української біографістики. Галузь знань, яка протягом десятиліть розвивалася виключно в руслі «наукової біографії» (за визначенням В. Ващенка), під впливом новітніх тенденцій світової гуманітаристики зазнала видозмін. Дослідницький фокус почав зміщуватись із кар'єрного шляху героя на внутрішні чинники, що детермінували спрямування цього шляху — світоглядні, духовні, релігійні. Подібна постановка питання стала викликом для вітчизняної науки та поставила вимогу залучення до біографічної царини методів, запозичених із інших дисциплін, зокрема психології. Цей міждисциплінарний синтез призвів до появи на вітчизняній дослідницькій ниві паростків нової дисципліни, ще рідкісної для України, але вже відомої і вельми популярної у світі — психобіографістики.

Життєвий та творчий шлях живописця І.Ю. Рєпіна з другої половини ХІХ до початку ХХІ століття досліджувався біографами з різних позицій, але форма представлення матеріалу в цілому була підвладна традиційній концептуальній схемі. Зміст рєпінських життєписів із часом трансформувався, остаточно усталившись до середини ХХ століття. У вітчизняній традиції за І.Ю. Рєпіним міцно закріпився образ завзятого борця із царизмом та духовенством, творчі пошуки якого проходили виключно у реалістичному напрямку мистецтва. Тому питання про роль Православної

релігії у житті художника залишалося практично невисвітленим у радянському біографічному дискурсі.

У ході дослідження було показано, що Православна релігія та віра у Бога були одним із компонентів, що зрештою визначили долю І.Ю. Рєпіна. На протязі усього життя він замислювався над проблемами людського буття, по мірі сил намагався досягнути роль вищих сил у людській долі. Відповідно, ця особливість світогляду великого художника знайшла своє відображення у його доробкові. Створенням світських картин на релігійну тематику, а також витворів сакрального мистецтва живописець займався протягом усього свого довгого творчого життя.

Відповідно до установленого у вітчизняній історіографії шаблону інтерпретувався і художній спадок І.Ю. Рєпіна. У більшості публікацій основний наголос ставився на реалістичних та історичних полотнах живописця, в той час як релігійна складова зазвичай залишалася поза полем зору. Ті ж нечисленні релігійні твори, котрі знаходили свій відгук у роботах вітчизняних мистецтвознавців («Миколай Мірлікійський рятує від страти трьох невинно засуджених», «Іди за Мною, сатано!», картини Євангельського циклу та ін.) у переважній більшості випадків трактувалися як незграбні та недоречні експерименти старіючого майстра.

Дослідження масиву листів, написаних І.Ю. Рєпіним з 1869 по 1930 роки, показало, що для епістоляріїв живописця була характерною яскраво виражена емоційність. Це дало змогу класифікувати їх за критерієм емоційної спрямованості, послуговуючись запозиченою із психологічної науки термінологією. Виділено три групи листів: гіпертимні (вочевидь написані під впливом піднесеного настрою), гіпотимні (написані, очевидно, під час емоційного спаду) та нейтральні (не дають можливості визначити, в якому настрої перебував автор під час їх написання). Відмічено хронологічну кореляцію між подіями особистого життя І.Ю. Рєпіна, емоційним спрямуванням його епістоляріїв, кольоровою гамою та тематичним направленням живописних творів. Зокрема, кількість картин на релігійну тематику зростала в періоди емоційного спаду.

Для оцінки психологічного стану художника в різні періоди життя проведено кольороемоційне психологічне дослідження його картин. Було сформовано масив із п'ятдесяти шести живописних рєпінських творів (1864–1927 рр.), який був розділений на дві вибірки. Першу

склали двадцять п'ять творів на релігійну тематику, до другої увійшов тридцять один твір на світську тематику. Кожну із відібраних картин описано за такими параметрами, як: рік створення; розмір; домінуючий вид зображення (за методикою Г. Ріда); кольорова гама (два — чотири домінуючі кольори).

Результати аналізу показали, що для творчості І.Ю. Репіна властиве абсолютне домінування органічного виду малюнку (100,00%), що характерно для людей інтровертованого розумового типу за класифікацією К.Г. Юнга. У першій вибірці присутні, окрім домінуючого органічного, також імажинарний (76,00%) та гаптичний (48,00%) види малюнку, що вказує на кореляцію із емоційно-інтровертованим або чуттєво-інтровертованим типами особистості. У другій вибірці домінують ритмічний (61,29%) та емфатичний (41,93%) види малюнку, характерні для осіб інтуїтивно-екстравертованого та чуттєво-екстравертованого типів особистості.

У першій групі картин найчастіше зустрічаються чорний (15; кореляція з емоціями страху, гніву, втоми та суму), синій і блакитний (13, кореляція з емоціями суму та інтересу), сірий (9; кореляція з емоціями втоми та суму), коричневий (7; кореляція з емоціями відрази та втоми) кольори. Найрідше в першій вибірці зустрічалися світлі кольори — бежевий (3), білий (2) та рожевий (2). У другій групі картин найчастіше зустрічаються жовтий та охра (16; кореляція з емоціями здивування, радості та інтересу), білий (14), червоний (12; кореляція з емоціями радості та гніву), зелений (10; кореляція з емоціями інтересу та здивування) кольори. Не рідше зустрічалися і темні кольори: чорний (12), коричневий (10), блакитний (9), сірий (6).

Результати аналізу дозволили припустити, що за класифікацією К. Леонгарда темперамент І.Ю. Репіна можна віднести до афективно-лабільного типу із можливим наближенням до циклотимічного рівня. Проявом цього були постійні у межах норми зміни гіпертимних і гіпотимних станів. Перебування у стані піднесеного настрою дозволило художникові написати низку життєствердних творів. Гіпотимний темперамент дозволяв живописцеві концентруватися на печальних сторонах буття, що в його уявленнях, вірогідно, асоціювалося із релігійною темою. Тому у складні періоди ним були створені полотна, котрі безпосередньо відображали духовно-релігійні пошуки самого майстра.

Додатки

Додаток 1

Таблиця 1.1

Живописні твори І.Ю. Репіна, написані на релігійну тематику (вибірка 1)

Назва твору	Рік створення	Розмір, см	Домінуючий вид зображення (за Г. Рідом)					Домінуючі кольори							
			органічний	емфатичний	гап-тичний	імажинарний	ритмічний	9	10	11	12	9	10	11	12
1	2	3													
«Се людина»	1867	31 × 19	*			*		3	Ч	О	-				
«Іов та його друзі»	1869	133 × 199	*	*		*		О	З	Бл	-				
«Голгофа (Розп'яття Христа)»	1869	80 × 99	*		*	*		К	С	Бл	-				
«Плач пророка Єремії на розвалинах Єрусалима»	1870	91,3 × 75	*		*	*		Ж	Сн	Ч	—				
«Воскресіння дочки Іаїра»	1871	229 × 382	*		*	*		Ч	Бл	Р	Ох				
«Тайна вечера»	1876	63,2 × 103,7	*			*		З	Б	Чр	-				
«Хресний хід»	1877	37 × 70	*	*				С	Ч	Бл	-				
«Хресний хід у дубовому лісі. Явлення ікона»	1878	83 × 105	*	*				Ч	Ж	С	-				

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
«Відмова від сповіді (Перед стратою)»	1879–1885	48×59	*		*			Ч	З	-	-
«Хресний хід у Курській губернії»	1880–1883	175×280	*	*	*		*	Ох	Бл	Ч	С
«Христос»	1884	58×48	*			*		Ч	Бж	-	-
«Юда»	1885	60×49	*			*		Ч	Ох	-	-
«Миколай Мірлікійський рятує від смерті трьох невинно засуджених»	1888	215×196	*	*	*	*		Бл	Чр	К	—
«Христос у Гетсиманському саду»	кінець 1880-х	62×91,5	*			*		Ч	К	Сн	-
«Різдво Христове»	1890	73×53,3	*	*		*		К	Ч	Б	Ох
«Вінчання Миколи II і великої княжни Олександри Федорівни»	1894	98,5×125,5	*					С	Ж	—	—
«Йди за Мною, сатано!»	1896	26×34	*		*	*		Сн	З	К	-
«Якщо всі, то не я...»	1896	52×76	*			*		З	Ч	Ж	-
«Голгофа»	1896	48×102	*		*	*		С	К	О	-

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
«Йди за Мною, сатано!»	1901–1903	71×90	*		*	*		К	Р	Сн	-
«Тайна вечера»	1903	63,2×103,7	*			*		Сн	Чр	З	-
«Ісус у терновому вінці»	1913	52×44	*		*	*		С	Чр	-	-
«Христос и Марія Магдалина (Ранок Воскресіння)»	1920–1922	212×141	*			*		Сн	Ч	Ж	—
«Голгофа»	1921–1922	214×176	*		*	*		Сн	Ч	С	О
«Невір'я Фоми»	1921	186,5×135	*		*	*		Ч	Чр	Бж	-

Умовні позначення:

Б	білий	Ох	охра
Бж	бежевий	Р	рожевий
Бл	блакитний	С	сірий
Ж	жовтий	Сн	синій
З	зелений	Ф	фіолетовий
К	коричневий	Ч	чорний
О	оранжевий	Чр	червоний

Таблиця 1.2

Живописні твори І. Ю. Рєпіна, написані на світську тематику (вибірка 2)

Назва твору	Рік створення	Розмір, см	Домінуючий вид зображення (за Г. Рідом)				Домінуючі кольори					
			органічний	емфатичний	гап-тичний	імажинарний	ритмічний					
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	
«Підготовка до іспиту»	1864	38×46,5	*					Ох	Бж	О	Бл	
«Бурлаки на Волзі»	1870-1873	131,5×1873	*	*	*		*	Ж	Ох	Бл	С	
«Кінь для збору каміння у Велі»	1874	28×44	*	*			*	Бж	Б	Бл	-	
«Садко в підводному царстві»	1876	322,5×230	*	*		*	*	З	Сн	Ж	О	
«Під конвоем. Брудною дорогою»	1876	26,5×53	*	*			*	К	Бл	З	-	
«На деревній лаві»	1876	36×55,5	*	*				З	Ж	К	Б	
«Проводи новобранця»	1879	143×225	*	*				Ох	К	Б	-	
«Царівна Софія Олексівна»	1879	201,8×145,3	*		*	*		Чр	Ч	К	Бж	
«Яблука та листя»	1879	64×75,5	*					Ох	К	З	-	
«Українська хата»	1880	34,3×52,5	*	*				З	Бл	Ох	Б	
«Арешт пропагандиста»	1880-1892	34,8×54,6	*				*	Ч	К	С	-	

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
«Вечорниці»	1881	116×186	*				*	К	Чр	Б	-
«По сліду»	1881	719×1000	*	*			*	Ж	Бл	Чр	-
«Залізничний сторож. Хотьково»	1882	34,5×59	*	*				Бл	З	Ж	-
«Сходка»	1883	104×173	*					Ч	К	Ох	-
«Річний поминальний мітинг...»	1883	38,6×59,8	*	*				Ч	З	Б	Чр
«Не чекали»	1884-1888	160,5×167,5	*				*	Ох	К	Бл	Б
«Іван Грозний та син його Іван»	1885	199,5×254	*		*	*		Чр	Ч	Ох	-
«Запорожці пишуть листа турецькому султану»	1880-1891	203×358	*			*		С	Чр	Бж	-
«Місячна ніч. Здравньо-во»	1896	143×90,4	*	*			*	Сн	С	Б	-
«Панянки на прогулянці серед стада корів»	1896	36×73,6	*	*			*	З	Бл	Б	-
«Дуель»	1896	52×103	*		*		*	З	Ч	Б	-
«Дуель Онегіна та Ленського»	1901	64×104	*	*	*	*	*	Б	С	Ч	-
«Який простір!»	1903	179×284,5	*	*			*	С	Б	Сн	-
«Урочисте засідання Державної ради»	1903	400×877	*				*	Чр	Ох	Б	Ч

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
«Червоний похорон»	1905-1906	45×64	*				*	Чр	Ч	Ох	-
«Маніфестація 17 жовтня 1905 року»	1907-1911	184×323	*				*	Чр	Ч	Б	-
«Чорноморська воля-ниця»	1908	34×20	*	*		*	*	Бл	К	Чр	-
«О. С. Пушкін на акті в Ліцеї»	1911	123×195	*					Бж	Ч	Чр	-
«Бельгійський король Альберт у мить вибуху греблі в 1914 році»	1914	144×246	*		*		*	Ф	Сн	Ч	-
«Гопак»	1927	174×210	*				*	3	Чр	Ж	Сн

Умовні позначення:

Б	білий	Ох	охра
Бж	бежевий	Р	рожевий
Бл	блакитний	С	сірий
Ж	жовтий	Сн	синій
З	зелений	Ф	фіолетовий
К	коричневий	Ч	чорний
О	оранжевий	Чр	червоний

Додаток 2

Таблиця 2.1

Види зображень (за методикою Г. Ріда),
що зустрічаються у живописних творах І. Ю. Рєпіна

Домінуючий вид зображення (за Г. Рідом)	Вибірка 1		Вибірка 2	
	Абсолютна кількість	Частка, %	Абсолютна кількість	Частка, %
Органічний	25	100,00	31	100,00
Емфатичний	6	24,00	13	41,93
Гаптичний	12	48,00	5	16,13
Імажинарний	19	76,00	7	22,58
Ритмічний	3	12,00	19	61,29

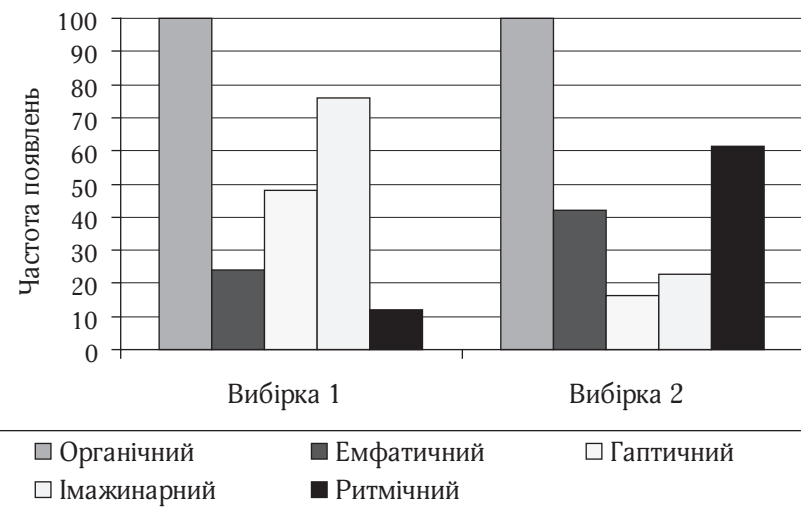

Рис. 2.1. Види зображень (за методикою Г. Ріда),
що зустрічаються у живописних творах І. Ю. Рєпіна

Додаток 3

Таблиця 3.1

Кольорова гама живописних творів І. Ю. Рєпіна

Домінуючий колір	Частота використання		Домінуючий колір	Частота використання	
	Вибірка 1	Вибірка 2		Вибірка 1	Вибірка 2
бежевий	3	4	охра	4	10
білий	2	14	рожевий	2	0
блакитний	6	9	синій	7	5
жовтий	5	6	сірий	9	6
зелений	5	10	фіолетовий	0	1
коричневий	7	10	червоний	5	12
оранжевий	3	2	чорний	15	12

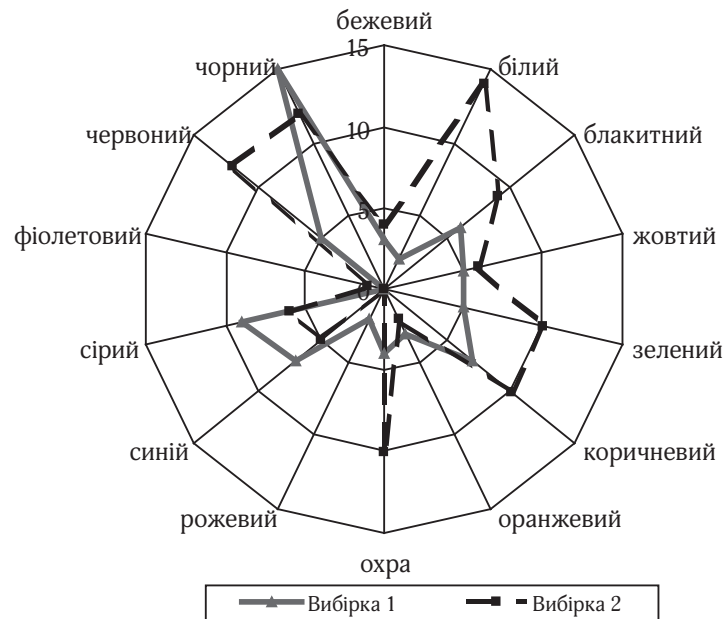

Рис. 3.1. Кольорова гама живописних творів І. Ю. Рєпіна

Зміст

Вступ 3

РОЗДІЛ І. Основні риси та тенденції розвитку
сучасної біографістики 22

РОЗДІЛ ІІ. Головні етапи життєвого
та творчого шляху І. Ю. Рєпіна:
Історико-історіографічний нарис 50

РОЗДІЛ ІІІ. Духовно-релігійні пошуки
І. Ю. Рєпіна: спроба психобіографічного аналізу 78

Висновки 102

Додатки 105

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ВОВК
Ольга Ігорівна

ДУХОВНО-РЕЛІГІЙНІ
ПОШУКИ І. Ю. РЕПІНА
У ДЗЕРКАЛІ СУЧАСНОЇ
БІОГРАФІСТИКИ

Технічне редагування
Голота О.С.
Розробка обкладинки та оформлення
Голота О.С.

Підписано до друку 15.06.2012. Формат 60×84¹/16.
Папір офсетний. Друк цифровий. Ум. друк. арк. 6,62.

«Видавництво САГА»
Україна, 61166, м. Харків, вул. Бакуліна, 11, к. 5-33.
Тел.: (057) 719-52-88. <http://saga.in.ua/>
Свідоцтво про державну реєстрацію: серія ДК №2555 від 11.07.2006 р.

Віддруковано у ТОВ «Будинок друку»
Україна, 62300, Харківська обл., м. Дергачі, вул. Петровського 163а.
Тел./факс: (05763) 321-99
E-mail: fop_veg@ukr.net
Свідоцтво про державну реєстрацію: серія ХК №58 від 10.06.2002 р.